
Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz

---

METİN ALTIÖK

Giriş

Dünya kapitalist birikim süreci içsel çelişkilerinin artması nedeniyle 1970'lerden itibaren kâr oranlarının düşme eğilimi ile bir durgunluğa ve krize girmiştir. Yaşanan durgunluk zaman zaman aşıyor gibi görünmesine rağmen, sistem bu yapısal krizi henüz atlatamamış ve içsel çelişkilerini günümüze kadar taşımıştır. Bu yüzden gelişmiş kapitalist ülkelerin krizi çözmek ve yaygınlaştırarak etkisini hafifletmek için, düşen kâr oranlarının ortaya çıkardığı aul sermayeyi kâr oranlarının daha yüksek olduğu ülkelere yönlendirmesiyle başlayan yeni liberal süreç, halen gelişmiş kapitalist ülke sermayesinin girdiği her ülkeyi kendi gereksinimine göre şekillendirmesiyle devam etmektedir. Gelişmiş kapitalist ülkelerin ekonomik krizi aşmak amacıyla uyguladıkları iktisat politikalarının 1980'lerde azgelişmiş ülkelerin (AGÜ) sermaye birikim sürecine yansımaları uluslararası borç krizine yol açmıştır.

Uluslararası borç krizinin ardından AGÜ'lerde Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nca sermaye birikim sürecinin yeniden düzenlenmesi için 'yeni liberal yeniden yapılanma politikaları' olarak adlandırılan bir dizi istikrar

ve yapısal uyum programları uygulamaya konulmuştur. Böylece uygulanan yeniden yapılanma politikaları ile düzenlenen üretim süreci, dolasım süreci ve emek süreci düşen kâr oranlarının tekrar yükseltilmesinin önünü açacaktır. Üstelik 1970'lerin sonunda uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programları (İYUP), sadece ulusal ve uluslararası düzeydeki sermayenin kâr oranlarının düşme eğilimini engellemek için ticaretin ve mali sermayenin serbestleştirilmesi, kamu harcamalarının yeniden dağılımı ve/veya devlet düzenlemelerinin azaltılmasını (deregülasyon) içeren devleti küçültme politikaları ve sermayenin ekonomik faaliyetlerini teşvik etmek gibi karmaşık teknik olguları ve ekonomik sorunları gidermekle kalmayacak, aynı zamanda yaratılan iktisadi artışın toplumsal sınıflar arasında bölüşümünü sermaye sınıfı lehine yeniden düzenleyerek ideolojik/politik dönüşümü ve uluslararası sermaye ile bütünleşmeyi de icarecektir. Bu anlamda kapitalist üretim biçiminin krizini gidermek amacıyla uygulamaya konulan İYUP, hem sermaye emek çelişkisini içeren sınıf mücadelesinin hem de sermayenin kendi içsel çelişkisinin bir parçasıdır.

Dünya kapitalizminin bir parçası olan Türkiye ekonomisi de son 30 yıldır sürekli bir kriz süreci içinde yaşamakta ve 1990'lardan itibaren ise şiddeti gittikçe artan bir istikrarsızlık-yapay büyüme-kriz-istikrarsızlık kısır döngüsüne girmiş bulunmaktadır. 1970'ler krizinin sarsıcı etkilerini, benzer birçok az gelişmiş ve gelişmiş kapitalist ülkelerdeki gibi kâr oranlarının düşmesi ve bir dış borç kriziyle birlikte yaşayan Türkiye 1980'den itibaren yeni bir sermaye birikimi modeline geçmiştir. Krizin atlatılması için dünya kapitalizminde yeni bir birikim ve düzenleme biçiminin hakim olmaya başlaması ve ithal ikameci sanayileşme politikalarının sermaye birikimi modelini tıkanma noktasına getirmesi, AGÜ'ler gibi Türkiye ekonomisini de IMF'nin ve Dünya Bankası'nın çerçevesini çizdiği 24 Ocak kararlarıyla anılan yeni liberal yeniden yapılanma politikalarına yöneltmiştir. Dolayısıyla izlenen içe dönük ithal ikameci birikim modeli yerini dışa açık, ihracata yönelik birikim modeline bırakmıştır.

Aslında Türkiye kapitalizmi sermaye birikim sürecini düzenlemek üzere 1950'lerden günümüze kadar bir çok İYUP uygulamaya koymuştur. Bu programların temel amacı, kâr oranlarının düşme eğilimini engelleyen etmenleri harekete geçirerek makroekonomik istikrarsızlıkları gidermek, sermaye birikimine süreklilik kazandırmak ve böylece ekonomik krizleri önlemek olmuştur. Ancak Türkiye 24 Ocak kararlarıyla bir taraftan sermaye birikiminin 1970'lerde yaşadığı derin ekonomik krizi aşmayı, diğer taraftan 1980 yılından bu yana ısrarlı bir biçimde uyguladığı yeni liberal iktisat politikalarıyla dünya kapitalist sistemi ile daha hızlı biçimde bütünleşmeyi amaçlayan bir yeniden yapılanmayı da öngörmüştür. Dolayısıyla 1994'de 5 Nisan kararlarıyla uygulamaya konulan ve 1999 ve 2001 yılında kabul edilen programlar hep bu yapısal dönüşüm sürecinin bir gereği olmuştur.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinin 1970'lerin sonunda yaşadığı kriz ve bu krizi gidermeye yönelik olarak 1980'den itibaren uygulamaya konulan IMF-Dünya Bankası destekli yeni liberal yeniden yapılanma stratejileri olarak anılan istikrar ve yapısal uyum politikalarının sermaye birikim sürecini nasıl düzenlediği incelenmektedir. Burada öncelikle, Türkiye ekonomisini "24 Ocak 1980 kararları"na almaya iten krizin nedenleri tespit edilmekte ve ardından sermaye birikim sürecinde yeniden yapılanmayı sağlamak üzere uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum politikaları ele alınmaktadır. Böylece, Türkiye ekonomisinde 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan ihracata dayalı sermaye birikim (sürecinin) rejiminin tıkanma noktaları ve 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan finans krizleri ile nereye evrildiği analiz edilecektir. Ayrıca 1994'te yaşanan finans krizinin ardından kabul edilen "5 Nisan kararları"nın sermaye birikim sürecinde yeniden yapılanmayı sağlayan yapısal uyum politikalarının yarattığı istikrarsızlıkları sürdürülebilir bir istikrar temeline oturtan ekonomi-politik düzenlemeler olup olmadığı tartışılarak, 2000-2001 krizinden sonra Türkiye kapitalizminin yapısal dönüşüm sürecinde nerede durduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bütün bu tespitler, Türkiye ekonomisindeki birikim ve kriz sürecini, iktisadi artışın yaratılmasına ve yeniden dağıtılmasına yönelik mekanizmaların devlet tarafından sermaye sınıfı lehine nasıl düzenlenmeye çalışıldığını ön plana alan bir yapısal dönüşüm süreci bağlamında ele alınarak incelenecektir.

1. Ekonomik Kriz ve Sermaye Birikiminde Yeniden Yapılanmayı Amaçlayan İstikrar ve Yapısal Uyum Politikaları

1.1. Krizin Analizi

Kapitalist üretim biçimi, üretim süreci ile birlikte yaratılan değer farklı kesimler arasında dağılımı, bölüşümü ve belli bir tüketim biçimini düzenleyen dolaşım süreciyle bütünlük arz eder. Nitekim değer yaratma süreci, sermayenin üretim ve dolaşım (arz ve talep) ilişkilerinin birlikteliği ile geçerlilik kazandığından üretim süreci ile dolaşım süreci arasında zincirleme bir ilişki vardır. Bu zincirleme ilişkide halkalardan herhangi birinde kopma ya da kırılma gerçekleştiğinde kriz ortaya çıkar. Kriz, varolan üretim biçiminin artık sermaye birikimini sağlayacak noktanın gerisine düştüğünde bir üst aşamaya geçişin sancılı bir biçimde ortaya çıkmasıdır. Kriz, yanlış politikaların ya da sermaye birikimi sürecinin dışında duran etmenlerin beklenmedik bir biçimde daralmaya yol açması değil, tam da sermaye birikim sürecindeki kesinti, yani üretim ve dolaşım sürecinin bütünlüğünün kendi içsel çelişkileri nedeniyle sekteye uğramasıdır. Bu nedenle kriz, bu sekteye uğrayan bütünsel sürecin yeniden düzenlenmesiyle giderilmeye çalışılır.

Marx'a göre, üretim süreci ile dolaşım süreci arasındaki bütünselliğin yarattığı bu içsel çelişki, emek sürecinin kapitalist toplumda aynı zamanda değerlendirilme

(sermayenin kendisini yeniden üretmesi) süreci olmasından ve kapitalist üretimin, sermayenin değerlenmesiyle sermaye değerlerinin korunmasını dikkate almaksızın üretici güçleri mutlak olarak geliştirme eğiliminden kaynaklanır. Bu genel yapı içinde krizlerin düzenli olarak ortaya çıkmasının nedeni şudur: Kapitalistlerarası artan rekabet işgücü verimliliğini arttıracak teknik gelişmeyi beraberinde getirir. Verimlilik arttıkça belirli bir sermaye miktarını harekete geçirmek için daha az sayıda işçiye gereksinim duyulur. Burada toplam işgücü kütesine oranla büyüyen sabit sermaye kütesinin varlığından söz edilir. Bu süreç, sermayenin organik bileşimini yükselterek kâr oranlarının düşüş eğilimine neden olur (Marx, 1978: 257-258). Yani toplam sermayede sabit sermayenin payı sürekli artarken, değişir sermayenin (yani işgücünün) payı sürekli düşer. Ortalama kâr oranı, sermayenin toplumsal ortalama bileşimine karşılık geldiği için de sermayenin bileşiminin artışına göre düşmüş olur. Kâr oranlarının düşüşünü engelleyen etmenler de (işgücü verimliliğinin artırılması, ücretlerin baskı altına alınması ve düşürülmesi, işgücü değerinin düşürülmesi vs.) vardır, ama bunlar geçicidir. Çünkü rekabet ve teknolojik yenilenme sermayeyi kaçınılmaz olarak –eninde sonunda- kâr oranlarının düşme eğilimiyle karşı karşıya bırakır. Bu yüzden sermaye, birikim sürecinin belli bir anı geldiğinde işgücü verimliliğinin daha fazla artırılmamasından dolayı, aynı oranda kâr edememeye başlar ve sermaye birikim olanaklarını kaybeder. Kâr oranlarının düşüşüyle birlikte çelişkilerin keskinleşmesi zora dayanan çözümlere başvurmayı gerektirir. Bu zora dayanan çözüm, krizin patlak vermesinden başka bir şey değildir. Ortaya çıkan kriz, gerçekte bir yandan sistemin kendini sürdürmesini, yeniden üretimini tehdit ederken, öte yandan da sistemde yapısal dönüşümlere yol açarak sermaye birikiminin hızlanmasının koşullarını yaratır. Dolayısıyla kriz, bundan sonraki sermaye birikim sürecinin kârlılığını sağlayacak elverişli koşulların gerçekleştirilmesi gibi bir işlevi yerine getirirken, varolan çelişkilerin anlık ve şiddetli bir çözümü ve denge sağlayıcısı da olmaktadır. Kısacası kriz mevcut işleyişlerin artık çözüm olmadığı, yeni işleyişlerin ise henüz belirsizlik yaşadığı ve ortaya çıkmadığı bir durumdur.

Kriz olgusuyla iç içe yaşayan kapitalist üretim biçiminde iki türlü kriz ayırımından söz edilebilir: Birincisi kısa dönemli, geçici konjonktürel krizlerdir. “Konjonktürel kriz bir konjonktür devresinde toplam talebin toplam arzın altına düşmesiyle ortaya çıkan geçici aşırı üretim durumudur. Onu durgunluk safhası (üretim düşmesi) izler ve sonuçta toplam arz ile toplam talep arasında yeniden denge kurulmaya çalışılır. İkincisi uzun dönemli yapısal krizlerdir. Bu ise, birikimin normal oluşumunu engelleyen temel sorunların mevcut olduğu durumdur” (Gouverneur, 1997:239). Konjonktürdeki yön değiştirmeyi yani, genişleme ya da sürekli bir ilerleme döneminden uzun ya da kısa bir bunalım veya daralma evresine geçişi

tanımlayan ekonomik kriz döneminde, “genişleme diğer faaliyetleri de (ki bu faaliyetlerin hepsinin aynı evrede olması gerekmektedir) beraberinde sürükleyen reel kesimde (sanayide) gerçekleşir (...) Genişleme dönemi boyunca, sanayi üretimindeki büyüme sürekli ve oldukça düzgündür. İstihdam düzeyi yükselmeye başlar. Bu, fiyatlarda bir artma eğilimiyle, kârların, işgücü verimliliğinin ve ücretlerin artmasını sağlayan bir konjonktür yaratır. Ardından talep genişler (...) üretim canlanır ve canlılık tüm sanayiye yayılır. Böylece, ekonominin bütününde bir genişleme yaşanır. Fiyat artışlarının kârları şişirdiği böylesi bir konjonktür girişimcileri yatırım yapmaya teşvik ederken (...) aynı zamanda, etkisi dönem sonuna genişleyen ve özerk bir gelişme eğilimi gösteren bir borsa spekülasyonunu da yaratır” (Rosier, 1991:21).

Böylece genişleme evresinde sermayedarlar, faiz oranları düştüğü için sermayeyi yeniden yapılandırmak ve yeni teknolojik yatırımlar yaparak verimlilik artışı sağlamak için borç talep ederler. Kredi sisteminin aşırı genişlemesi, krizin yarattığı değersizleşme eğilimini büyük çapta engeller. Bu aşamada yeni yatırımların yapılması kredi talebini arttıracığından faiz oranları yükselir. Krizin derinleşmesinin ve sermayenin değersizleşmesinin genişleyen kredi sistemi tarafından engellenmeye çalışılmasıyla “stagflasyon” olgusu ortaya çıkar. Ne var ki bu süreç uzun sürmeyecek ve üretimin artması ve yatırımların genişlemesinin kâr oranlarını sermaye birikimini sağlayacak kadar arttıramaması ve verimlilik artışlarında meydana gelen yavaşlama durgunluğa yol açacak ve süreçte kopmalar oluşacaktır. Bu aşamada hem üretimin massedilememesi, hem de öncü sektörler yatırımların karşılığının alınamaması kâr beklentilerini azaltacak ve genişleyen mali sistemi ve sermaye piyasalarını çöküşe götürecektir. Bu durum konjonktürdeki kırılma dönemidir, yani kriz anıdır. Kriz ilk etkilediği sektörlerden başlayarak tüm sektörler yayılacak ve zincirleme etkiler yaratacaktır. Böylece krizin başlangıç boyutunda üretim, fiyatlar, kârlar, ücretler ve buna bağlı olarak talep düşecektir. Ayrıca birikim sürecinde yoğunlaşmayı teşvik edecek iflaslar ve işsizlik öncü sektörlerden başlayarak artacak ve yayılacaktır.

Krizin diğer bir boyutunda ise, reel sermaye birikiminin ve üretimin fiziki faktörlerinin giderek yavaşlayan büyüme hızlarına karşın, hızla artan ve dolayısıyla giderek şişmekte olan mali sermayeye ilişkin sorunlar vardır. Kapitalist üretim tarzında olağan dönemlerde üretim sürecindeki reel sermaye miktarı ile mali işlemler için kullanılan para sermaye miktarı arasında bir orantı söz konusu iken, kriz dönemlerinde bu orantı bozulur. Büyük bir mali krizi önleyecek şekilde bir mali genişleme yaşanır. Mali sermayenin giderek şişmesinin nedeni, reel kesimde aşırı üretimin yarattığı basıncı emmeye çabalarken, genişleyen kredi piyasasında kâr oranlarının düşmesinden dolayı sermayenin dolaşım sürecinde sıkışıp kalmasıdır. Bu yüzden kâr oranlarının düşme eğiliminin hızlandığı süreçte mali sermayenin

geri ödeme sorunlarının yaşanması üretim sürecinden kaynaklanan krizi derinleştirici etkiye bulunarak büyük bir mali çöküşü getirir. Kriz, ilk başladığı alanlardan dalga dalga ekonominin tümüne yayılan bir görüntü sergiler. Sanayi alanının yanı sıra ticaret ve mali alanı da etkisi altına alarak hızla genelleşir ve dünya kapitalizminin merkezinde yer alan ülkelerin birinde baş gösteren kriz dünya ölçeğinde genelleşerek uluslararası ekonomik krize dönüşür.

Ayrıca, kâr oranlarının düşme eğiliminin hızlanmasıyla birlikte ortaya çıkan sermayenin değersizleşme sürecinin tıkanmasının başka bir sonucu da ulusal ekonomilerin büyük ödemeler dengesi açığı vermesidir. Bu olgu daha çok AGÜ'lerde görülür. Ödemeler dengesi açığı, ülke sermayesinin dünya pazarlarında rekabet kapasitesinin sınırlılığından kaynaklanır. Bu durumda, dünya pazarlarına göre düşük üretkenlikte çalışan sermayelerin değersizleşmesi kapitalist birikimin temel eğilimidir. Ancak devlet müdahalesi bu değersizleşme eğilimini bir süre için engelleyebilir, ama bunun bedeli de dış acık vermektir. Bu açığın dev boyutlara varmasında mali sermayenin aşırı şişkinliği önemli sorundur.

Sonuçta sermaye birikim krizi, kapitalist sistemin içsel çelişkilerinin artmasıyla ortaya çıkan kâr oranlarının düşme eğiliminden kaynaklanırken, kendi içinde "borç krizi", "borsa krizi", "birikim krizi", "talep yetersizliği krizi", "mali kriz"... gibi alt kategorilerle tanımlanmaya çalışılır. Ancak son dönemlerde yaşanan krizleri kısa dönemli sermaye hareketlerinin (sıcak para), yüksek cari işlemler açığının ve siyasette yaşanan istikrarsızlıkların bir sonucu olarak ele almak yanlış olur.

1.2. Krizin Çözümü: İstikrar ve Yapısal Uyum Politikaları

Kapitalist üretim sürecinden kaynaklanan aşırı birikim, yani kâr oranlarının düşme eğilimi krizi, öncelikle sermaye çevrimindeki dolaşım (talep yönünde) evresinde ortaya çıkan eksik tüketim, aşırı yatırım ve üretimden kaynaklanan ödemeler bilançosu açığı, yüksek enflasyon ve işsizlik gibi makro ekonomik dengesizlikler biçiminde kendini göstermektedir. Bu nedenle krizin yönetilebilmesi ve birikim koşullarının yeniden yaratılması amacıyla ilk olarak dolaşım sürecinde ortaya çıkan gerçekleşme problemlerinin çözümünü düzenleyen kısa dönemli talep genişletici ya da talep daraltıcı düzenlemeler içeren istikrar politikaları uygulanmaktadır. Çünkü kapitalist sistemde kriz anında en uygun müdahale biçimi dolaşım sürecine yapılan yeniden üretimi kolaylaştırıcı müdahalelerdir. Nitekim yeni liberal yeniden yapılanma politikalarının gündeme gelmesinin ardında da öncelikle dolaşım sürecinin düzenlenmesini gerektiren nedenler vardır. Çünkü 1970'lerin kâr oranlarının düşüş eğilimi nedeniyle yaşanan durgunluk evresinde hem gelişmiş hem de

AGÜ'lerde yaşanan enflasyon, işsizlik, ödemeler dengesi açığı ve yüksek borçluluk her zaman potansiyel bir tehlike olarak kendini hissettirmektedir.

İkinci olarak istikrar politikalarının hemen ardından hem üretim hem de dolaşım sürecindeki dengesizlikleri, daha uzun dönemli perspektifte çözmeye çalışan yapısal uyum politikaları uygulamalarına geçilmektedir. İstikrar politikalarıyla desteklenen yapısal uyum politikaları sermaye birikiminde yeniden yapılanmanın koşullarını ve kâr oranlarının düşme eğiliminin engellenmesini sağlamaktadır. Bu nedenle kapitalist üretim biçimi yaşadığı krizi aşmak amacıyla uygulamaya koyduğu yeni liberal yeniden yapılanma politikalarıyla önce reel sermayenin, sonra mali sermayenin, daha sonra da işgücünün yeniden üretiminin koşullarını yaratıp kâr oranlarını arttırarak sermaye birikimini genişletmenin olanaklarını yaratırken, devleti de özelleştirme ve küçültme politikalarıyla iktisadi artığı sermaye sınıfı lehine yeniden düzenleyecek bir yapıya kavuşturmayı amaçlamaktadır.

Bu nedenle öncelikle ilk aşamada uygulanan kısa vadeli istikrar politikalarıyla ekonomide makro istikrarın sağlanması, yani ekonominin soğutulması sağlanır. Daha sonra ise uzun vadede hem dolaşım sürecinde hem de üretim sürecinde kâr oranlarının düşmesini engelleyen, sermaye birikiminin genişlemesini sağlayan kapitalist yeniden üretim koşullarını gerçekleştirerek kapitalist sistemle entegrasyonu kuvvetlendiren yapısal uyum politikalarına geçilir. Çünkü yapısal uyum politikaları sermaye birikiminin yeniden üretiminde ekonomide rekabeti, işgücü verimliliğini ve teknolojik gelişmeyi artırıcı yapısal reformları öngörürken, enflasyonu, işsizliği ve ödemeler dengesi açığını azaltmayı hedefleyen kısa vadeli istikrar politikalarının yapısal dönüşüme etkisi sınırlı olmaktadır.

AGÜ'lerde ekonomideki istikrarsızlık unsurlarını gidermek amacıyla uygulamaya konulan kısa vadeli istikrar programları hem ortodoks hem de heteredoks öğeler içermektedir. Ortodoks istikrar programları geleneksel sıkı para ve maliye politikalarını baz alan serbest piyasa yaklaşımının savunduğu monetarist istikrar politikalarıdır. Heteredoks istikrar programları ise ortodoks istikrar programlarının sadece parasal araçlara önem vererek, reel araçlara yer vermediğini, bu nedenle AGÜ'lerin ekonomilerinde daha fazla dengesizlik yarattığını, ücret-maaş, fiyat ve döviz kurunun dondurulmasını hedefleyen gelirler politikalarını öneren müdahaleci yaklaşımın savunduğu heteredoks istikrar politikalarıdır. Ortodoks öğeler, özellikle talebin daraltılması için nominal para arzının kontrolü ve kamu harcamaların kısılmasını amaçlayan para ve kur politikalarını içermektedir. Heteredoks öğeler ise, büyümeyi sınırlandırma ve geçici bir toplumsal uzlaşma çerçevesinde ücret, kâr, faiz gibi nominal gelirlerin göreceli paylarını etkileyerek enflasyonu azaltmayı hedefleyen gelirler politikalarını içermektedir (Altok, 2000: 84-88).

AGÜ'lerde izlenen ithal ikameci birikim modelinin (İIBM) tıkanması ve yavaşlamaya başlaması sermaye birikimi önünde engel oluşturmamıştır. Sermaye birikimini engelleyen faktörler, üretim sürecinde olumsuz etkiler yaratan düşük döviz kurlarının (ülke parasının yapay olarak aşırı değerli tutulması) yanı sıra fiyat, faiz ve kredi kontrolleri, yüksek gümrük duvarları, ithalat kısıtlamaları ve aşırı yüksek vergiler ve sübvansiyonlar olarak kabul edilmiştir (World Bank, 1987: 13). Bütün bu olumsuz koşulların giderilmesini sağlayacak önlemler ise; para ve maliye politikası aracılığıyla ticaret, finans, sanayi, kamu kesimi, tarım kesimi ve sosyal politikalarda yapılacak bir dizi yapısal reformlardır. Bu reformlar; döviz rejiminin, dış ticaret ve mali sistemin serbestleştirilmesi, devletin ekonomik faaliyetlerden çekilmesi amacıyla kamu girişimlerinin özelleştirilmesi, tarım destekleme alımlarına son verilmesi, işgücü piyasasının esnekleştirilmesi ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesidir. Bu çerçevede, yapısal uyumun sağlanması için alınan önlemler şunlardır; tarife sisteminde reformlar, mali teşvikler, bütçe sübvansiyonları ve faiz oranları politikası önlemleri, uluslararası fiyat yapısındaki değişiklikler ve kaynakların elde edilebilirliği ışığında gerçekleştirilecek kamu yatırımlarının önceliklerindeki değişimler, bütçe ve borç yönetiminin düzenlenmesi, başta kamu girişimleri olmak üzere kurumların yeniden organizasyonu (Wolff, 1987: 28-31). Dolayısıyla yeni liberal stratejiler altında özellikle İMF ve Dünya Bankası'nın 1980'lerden itibaren AGÜ'lere önerdiği yapısal uyum programları birbirini izleyen evreler içinde daha köklü yapısal dönüşüm uygulamalarını öngörmektedir.

Sonuçta yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programları olarak adlandırılan bütün bu düzenlemeler, sermaye birikimini hızlandırarak kâr oranlarının düşme eğilimini tersine çevirmeyi amaçlayan ve daha çok dolaşım sürecini düzenleyen politikalar olarak sermaye çevrimi içinde dağılımı, bölüşümü ve tüketimi düzenlediği için, yaratılan artık-değerin sermaye sınıfı lehine yeniden dağılımının koşullarını oluşturmakta ve bir kaynak aktarım mekanizmasına dönüşmektedir.

2. Türkiye'de Sermaye Birikimi, Kriz ve Yeniden Yapılanma: Yeni liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları

2.1. İthal İkameci Birikim Modelinin Krizi

Türkiye'de 1960'larda hızlı bir genişleme/gelişme gösteren sanayi sermayesi uluslararası kapitalist işbölümüne göre şekillenmiştir. Uluslararası işbölümü çerçevesinde gelişmiş kapitalist ülkeler, özellikle ABD, Marshall yardımı ve dış krediler yoluyla eskiyen fordist makineleri Türkiye gibi AGÜ'lere kaydırarak, bu ülkelere kendi sanayisinin tamamlayıcısı olma işlevini yüklemiştir (Arın, 1986:87). Türkiye dünya kapitalist sistemi içindeki işlevine bağlı olarak, bu emek yoğun fordist teknolojileri kullanarak sanayileşmeye, sermaye birikimini genişletmeye çalışmıştır. Büyük yatırımlar ve iş gücü

kapasitesi gerektiren fordist teknolojiler ilk olarak devlet tarafından kurulan işletmelerde (KİT'ler) kullanılmaya başlanmıştır. Özel kesim ise bu süreci çokuluslu şirketlerle kurulan ve esas olarak patent, lisans, know-how ilişkileri ve ortaklıklar yoluyla sürdürmeye çalışmıştır. Böylece Türkiye ekonomisinde 1960'lı yıllar üretimin ve büyümenin görece olarak artış gösterdiği yıllar olmuştur. 1963-1970 yılları arasında sermaye birikiminde ortalama % 5-6 arasında büyüme yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemde gerçekleşen hızlı büyümenin temel nedenlerinden birisi de 1950-1960 arası yapılan yoğun altyapı yatırımları olmuştur (Boratav, 1987:115; 1990:97-99).

Üretim sürecinde kullanılan fordist teknolojiler kısa zamanda Türkiye ekonomisini ithalata bağımlı bir yapıya dönüştürmüştür. Bu nedenle Türkiye'de 1960 planlı kalkınma döneminden 1979 yılına kadar sermaye birikimini gerçekleştirmek için İİBM uygulanmıştır. 1963-1977 döneminde uygulanan İİBM'nin ekonomide yarattığı ödemeler dengesi sorununa karşı daha korumacı uygulamalara gidilmiştir. İç pazarın korunması, girdilerini ithal edebilme şansına sahip olan sanayi sermayesine, ürettiklerini satarken rekabetten kaçınabilme ve böylece normal kârın üstünde ekstra kâr elde etme olanağı sağlanmıştır. Üretimin maddi koşulları sürdükçe yatırım ve sanayi üretimi cazibesini korurken, sorun tüketim azlığına çare bulmaktır. Bunun için devlet sermaye sınıfının kâr oranlarını yükseltmek, oluşan toplumsal muhalefetin bir sınıf çatışmasına dönüşmesini önlemek ve sektörler arası kaynak aktarımını hızlandırmak için istihdamı ve ücretleri arttırıcı politikalara yönelmiştir. Böylece korunmaya alınmış geniş bir iç pazar ve KİT'ler tarafından üretilen hammaddelerin fiyatlarının düşük tutulması sayesinde devletten özel sektöre kâr ve rant aktarımı gerçekleştirilerek sürdürülen İİBM'de, özel sermaye de iç pazara dayalı büyüme ile sermaye birikimini genişletmek için ücretlerin ve tarım kesimine destek sağlayan iç ticaret hadlerinin yükselmesine göz yumma gereği duymuştur.

Ancak 1970'li yıllarda, bütün az gelişmiş ülkeler gibi Türkiye de dünya kapitalizminin yapısal krizinden etkilenmiştir. Çünkü 1960'lı ve 1970'li yıllarda hızlı büyümenin aracı olan ithal ikameci birikim modeli, 1970'lerin sonuna gelindiğinde ekonomide yarattığı çelişkiler nedeniyle sermaye birikimini olanaksızlaştırmıştır. İİBM'de, ülke içinde üretilmeyen dayanıklı ve dayanıksız tüketim mallarının ülke içinde üretilmesi nedeniyle bu malların üretimi için zorunlu bulunan girdi ve sermaye mallarının ithal edilmesi dışa bağımlı bir sermaye yapısını yaratmıştır. Üretimde dışa bağımlılığının azaltılamaması, iç piyasaya üretim yapan sanayiye döviz tüketen bir yapıya büründürmüştür. İhracat gelirleri yeterince arttırmadığından üretimin sürmesi ancak dış borçlarla sağlanabilmiştir. Böylece, dış borca bağımlı bir sanayi yapısı oluşurken, maliyetlerin ve fiyatların artması nedeniyle üretimde düşüşler ortaya çıkmıştır. İİBM'de uygulanan korumacılık önlemleri, iç pazarda yüksek kârlar sağlayan özel sektörü, verimlilik, etkinlik ve teknolojik

gelişmeler gibi rekabeti artırıcı stratejilerden uzaklaşmış, iç pazar için üretim yapan ve ihracata yönelmeyen bir sanayi yapısı ortaya çıkarmıştır. 1970'lerin sonuna kadar uygulanan sabit döviz kuru politikaları nedeniyle ihracatını arttıramayan, hızla artan ithal talebine cevap veremeyen İİBM'nin artan çelişkisi, birikim biçiminin yeniden üretimini engelleyecek boyutlara ulaşmıştır (Arın, 1986:106).

İthalatın artması nedeniyle ödemeler dengesi açığı giderek ağır boyutlara ulaşırken, enflasyon hızlanmaya başlamıştır. 1977 yılından itibaren uluslararası piyasalardan kredi akışının yavaşlaması, Türkiye'nin dış borçlanma yapısındaki çarpıklık ve yaşanan siyasi istikrarsızlık sonucu yabancı sermaye akışının durmasıyla ortaya çıkan dış borç krizi ve döviz darboğazı, ithalatının büyük bir kısmı ara ve yatırım mallarından oluşan Türkiye ekonomisinde, yatırımları ve ekonomik büyümeyi yavaşlatmıştır. Döviz sorununun giderilmesi zorunluluğu, devleti Döviz Çevrilebilir Mevduatlara (DÇM) yöneltmiştir. Artan ithal eğilimi ve azalan ihracat nedeniyle, vadesi gelen DÇM'lerin ödenmesinde zorluklarla karşılaşmış, bütçe açıklarının Merkez bankasına başvurularak (para basılarak) finanse edilmesi enflasyonu hızlandırırken, reel döviz kurlarını ve gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemiştir (Foroutan, 1991: 440-41; Sönmez, 1998: 478-479).

Böylece, Türkiye ekonomisinin devlet desteği ve korumacılığa dayalı biçimde kalkınmasını içeren İİBM, 1970'lerin sonlarına doğru krize girdiğinde iki temel sorun kendini yoğun olarak hissettirmiştir. Birincisi ödemeler dengesi sorunu, ikincisi şiddetli enflasyondur. Bu nedenle kriz, döviz yetersizliğine ve dış ticaret dengesizliğine bağlanmıştır (Berksoy, 1982: 156-157; 1987: 135-136; Güllalp, 1987: 50-51; Keyder, 1987: 14; Boratav, 1987:81-82). "Bu koşullarda uygulamaya konulan İYUP'un temel amaçlarından birisi de hızlı dış ödemeler dengesinin sağlanması" (Berksoy, 1987: 136) olmalı denilerek, krizin aşılması da dövizin bulunabilirliğine bağlanmıştır (Keyder, 1987: 15).

Ne var ki, döviz yetersizliği ve enflasyon olgusu sermaye birikiminin çelişkilerinin kaynağı değil, çelişkilerinin artmasının sonuçlarıdır. Krizin temelinde, üretim sürecindeki çelişkilerin artması sonucu sermaye birikim sürecinin tıkanması yatmaktadır (Arın, 1986: 105-106). Diğer bir deyişle, sermaye birikimini genişletecek ve yeniden üretimini sağlayacak kâr oranları, işgücü verimliliğinin yeterince artmaması ve sermayenin organik bileşiminin yaratılan artık-değer kitlesine oranla giderek büyümesi nedeniyle 1970'lerin başından itibaren düşme eğilimi içine girmiştir. Sermaye birikiminin lokomotif olan Türkiye imalat sanayi için kâr oranları 1969 yılında %25.2 iken, 1971'de %23.3'e, 1977'de %14.1'e, 1979'da ise %8.9'a düşmüştür. Bu nedenle uygulanan İİBM çerçevesinde ithalata bağımlı sanayide 1971 yılından itibaren düşen kâr oranları, kredi genişlemesiyle, dış borçlanmayla ve

özellikle işçi dövizleriyle sağlanan dış kaynak girişleriyle ithalatın sürdürülmesi sağlanarak engellenmeye çalışılmıştır. Fakat parasal genişlemenin artması enflasyonu hızlandırmış, ithalat artışını karşılayan, işçi dövizlerinin ve dış kaynak girişinin durma noktasına gelmesi de ekonomide döviz darboğazına yol açmıştır. Sanayide kapasite kullanım oranları düşmüş, kaynaklar üretken yatırımlardan spekülâtif alanlara kaymıştır. Böylece, 1970'lerin sonuna gelindiğinde kâr oranlarının düşme eğilimine karşı duran etmenlerin yetersiz kalması krizin giderek derinleşmesine yol açmıştır (Altıok, 1992: 65-81). Dolayısıyla kriz, kâr oranlarının düşme eğiliminden kaynaklanırken, krizin ortaya çıkardığı sonuç, işsizlik artışı, bütçe açıklarının büyümesi, aşırı borçluluk, enflasyonun artışı ve döviz darboğazı olmuştur.

Türkiye ekonomisi giderek derinleşen ekonomik kriz karşısında 1978'den itibaren istikrar önlemlerini uygulamaya koymuştur. Uygulamaya konulan daraltıcı politikalarla: borç krizini önlemek amacıyla TL %20 oranında devalüe edilmiş, Merkez Bankası reeskont oranları ve banka mevduat faizleri yükseltilmiş; ithalattan alınan damga vergisi iki kat arttırılmış, İthalat kısıtlanmış, DCM'ye kur garantisi kaldırılmıştır; altın üzerine yapılan işlemler kayda alınmıştır; döviz çıkışı kısıtlanmış; KİT fiyatları arttırılmıştır (Kazgan, 1999: 132). Haziran 1979'da uygulamaya konulan yeni bir istikrar programı da daha önceki politikaların biraz daha güçlendirilmesini amaçlamıştır. TL tekrar devalüe edilmiş, ithalat biraz daha kısıtlanmış ve böylece kur ayarlamaları sonucunda cari işlemler açığı biraz azalmaya başlamıştır. Bu arada enflasyon hızlanmıştır. Bu politikalar, IMF tarafından Nisan 1978 ve Temmuz 1979'da Stand-by anlaşmalarıyla desteklenmiştir.

Ancak 1970'ler krizinin sarsıcı etkilerini, benzer birçok az gelişmiş ve gelişmiş ülkedeki gibi kâr oranlarının düşmesi nedeniyle meydana gelen bir dış borç kriziyle birlikte yaşayan Türkiye için artık İİBM üzerinde bazı değişiklikler yaparak krizi çözmek mümkün değildir. Çünkü Türkiye ekonomisinin zayıf olan ihracat yeteneği ve görece olarak yüksek ithal bağımlılığı nedeniyle dış pazarlarda rekabet edememesi sonucu oluşan ve giderek ağırlaşan kronik dış ticaret açıkları, dış borç yükü ve giderek hızlanan kâr oranları düşüşü göz önünde tutulduğunda, sermaye birikiminin yeniden üretim koşullarını ulusal kaynaklarla sürdürme imkanını yitirdiği ortaya çıkmaktadır. Birikim sürecinin sınırlarını belirleyen kriz, sanayi sermayesinin bir yandan ülke içindeki birikimini, öte yandan da geçerli işbölümü çerçevesinde dünya ekonomisiyle olan ilişkilerini sürdürmesini tehdit eder hale gelmiştir (Gülalp, 1987: 54).

Türkiye ekonomisinin geldiği bu noktada IMF ve Dünya Bankası'nın önerdiği yeni liberal istikrar ve yapısal uyum politikalarını uygulamaktan başka çaresi kalmamıştır. IMF ve Dünya Bankası'nın önerdiği politikalar şöyle sıralanabilir: esnek bir döviz kuru politikası izlenmesi, korumacılıktan vazgeçilip ihracatın teşvik edilmesi, dokuma, giyim ve gıda başta olmak üzere

dayanıksız tüketim malları sanayilerinin teşvik edilmesi ve ihracata yönlendirilmesi, buna karşılık dayanıklı tüketim malları üreten sanayilerde korumacılığa son verilerek bazı malların üretiminde yoğunlaşılması, yabancı sermayenin daha büyük ölçekte gelmesinin teşvik edilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması, turizmin teşvik edilmesi, ücret artışlarının sınırlandırılması ve reel olarak düşürülmesi, tarım taban fiyatları politikasının ihracatı teşvik esasına göre yeniden düzenlenmesi, devletin müdahale mekanizmalarının azaltılmasıyla piyasa mekanizmasının egemen kılınması ve KİT'lerin piyasa koşullarına uyum sağlaması (Balassa, 1979: 111). Böylece sermaye birikim sürecini yeniden yapılandıracak bir düzenlemenin, ihracata yönelik birikim modelinin temelleri atılmaya başlanmıştır. Bu program, özel olarak üretilen malların maliyetlerinin ve işgücünün reel ücretlerinin düşürülmesini, kısılan iç talep sonucunda ihracatın artırılmasını öngörmektedir.

Sermayenin yeniden yapılanmasını sağlayacak bu yeni birikim modeli, İİBM'yi adım adım tasfiye ederek Türkiye ekonomisini uluslararası işbölümü çerçevesinde yeniden tanımlamıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin yeni uluslararası işbölümü içinde hangi sektörlerde yoğunlaşması gerektiği de kesin çizgilerle ortaya konulmuştur. Özellikle sanayinin yoğunlaşacağı sektörler, ağırlıklı olarak yerli hammaddeye ve ucuz emeğe dayanan tekstil, konfeksiyon, cam, seramik, ambalaj, deri eşya, dayanıklı tüketim malları, otomotiv, metal parça yan sanayi olarak saptanmış, demir-çelik, petro-kimya gibi ağır sanayi yatırımlarından kaçınılması ve varolan sanayilerin daraltılması önerilmiştir. Bu yapılırken de, Türkiye ekonomisinin dünya pazarlarına açılabilmesi için tek şart olan verimlilik artışı sağlamak, işgücü verimliliğini artırmak için teknolojik yatırıma girişmek ve emeğin görece değeri yaratması için sömürü oranının artırmak gerekmektedir. Böylece sermayenin yoğunlaşması ve değersizleşmesi ile ortaya çıkan krizde, sermaye sınıfının, krizin aşılmasını sağlayacak yapısal dönüşüm programının uygulanabilmesi için ekonomiyi istikrarlı bir yapıya kavuşturacak politika önerileri ile IMF ve Dünya Bankası'nın diğer AGÜ'lere önerdiği istikrar politikaları birbiriyle örtüşmüştür (Gülalp, 1987: 54-55).

Kriz karşısında ekonomiyi yeniden yapılandıracak düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için 1978-1979 yıllarında uygulamaya konulan istikrar politikaları, siyasi istikrarsızlık ve işçi sınıfının güçlü örgütlü yapısı nedeniyle kolayca uygulanamamış ve yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla krizin derinleşmesiyle birlikte sermayenin yeniden yapılanmasını sağlayacak dönüşümün başlatılmasını amaçlayan yeni istikrar ve yapısal uyum politikaları, ancak, 24 Ocak 1980 kararlarının alınması ve ardından bu politikaların uygulanması için gerekli ortamın 12 Eylül askeri darbesiyle yaratılmasından sonra uygulanabilmiştir.

2.2. İhracata Dayalı Birikim Modeli ve Kriz

Türkiye kapitalizminin 1970'lerin sonunda kâr oranlarının düşme eğilimi nedeniyle girdiği birikim krizi, üretim (arz) ve dolaşım (talep) sürecini düzenleyen mal ve işgücü piyasalarının yeterince gelişmediği, para piyasaları ve döviz piyasalarının mevcut olmadığı bir finans kesimi ve iç kaynaklardan çok cari işlemler açığı ile beslenen bir ortamda doğmuştur. Bu nedenle sermaye birikimi krizini aşmak için 1980 sonrasında uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programlarıyla istikrar evresinden hemen sonra üretimde, dış ticarete ve mali sermaye birikimi sürecinde yeniden yapılanma, özelleştirme ve deregülasyon yoluyla devlette yeniden yapılanma, işgücü piyasalarında yeniden yapılanma ve sosyal politikalarda yeniden yapılanma evreleri gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yapısal dönüşüm evrelerini gerçekleştirmek için de bir çok makroekonomik değişken yeniden düzenlemeye girilmiştir. Bu değişkenler, reel kesim için: GSMH büyüklüğü, işgücü, tarım, sanayi ve hizmet sektörleri, yatırımlar ve kamu finansmanı, gencl fiyat politikası, mali reformlar, yabancı sermaye stratejisindeki değişiklikler; dış ticaret için: yeni ihracat ve yatırım teşvikleri, kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi ve ithalat düzenlemeleri, Türkiye'nin dış ticaretindeki gelişmeler, dış ticaret koşulları, ödemeler dengesi, döviz kuru ve dış borçlar; mali kesim için: mali sistemin serbestleştirilmesi ve sermaye piyasası düzenlemeleri, mali kesimde ve para politikalarında 1980'lerden bu yana değişiklikler, bunların mevcut politikalar üzerindeki rolleri ve mali yeniliklerde karşılaşılan sorunlar ve bankacılık sektöründeki düzenlemeler; kamu kesimi için: KİT'lerin özelleştirilmesi, yatırım, personel ve sosyal transfer harcamalarının azaltılarak faiz dışı bütçe fazlasının yaratılmasını gerektiren düzenlemeler şeklinde sıralanabilir.

Dolayısıyla 1970'lerin kâr oranlarının düşme eğilimi krizini önlemek üzere ihracata dayalı yeni birikim modeli çerçevesinde 24 Ocak 1980 kararlarıyla uygulamaya konulan İYUP, ekonomide iç ve dış dengeyi sağlamayı, serbest piyasa ekonomisine yaygınlık kazandırmayı ve böylece Türkiye ekonomisinin uluslararası piyasalara açılmasını gerçekleştirerek dünya ekonomisi ile bütünleşmesini hızlandırmayı amaçlamaktadır. Bu açıdan 24 Ocak kararları, birçok ülkede herhangi bir kriz anında hükümetlerin yürürlüğe koydukları istikrar paketlerinin çok ötesinde, sermayenin yeni bir birikim modeline geçişine yönelik kapsamlı bir yapısal uyum programını içermektedir (Rodrik, 1994: 69; Yeldan, 1994a: 18).

Bu alt başlıkta 24 Ocak 1980 kararlarından 2001 yılı ekonomik krizine kadar uzanan zaman aralığını, yeni liberal yeniden yapılanma politikalarının birbirini takip eden düzenlemelerinin aşama aşama uygulamaya konulduğu dönemler ve krizleri bağlamında değerlendirerek ele alacağız. Bunlardan ilki,

1980-1983 İstikrar ve mali kriz dönemidir. İkincisi, 1984-1988 üretimin, ve dış ticaretin serbestleştirilmesi ve borç krizi dönemidir. Üçüncüsü, 1989-1993 mali sermayenin tam serbestleştirilmesi mali kriz dönemidir. Dördüncüsü 1994 mali kriziyle 2001 Şubat krizine kadar ki, kriz-yapay büyüme-istikrarsızlık-kriz sarmalını içeren devleti küçültme uygulamalarının hızlandırılmasına bağlı olarak işgücü piyasasının esnekleştirilmesi, sosyal politikaların yeniden düzenlenmesi ve devletin mali krizi dönemidir. Bu dönemler yapısal dönüşümü gerçekleştiren yapısal uyum evreleriyle de örtüşmektedir.

2.2.1. 24 Ocak 1980 Kararları: 1980-1983 İstikrar Dönemi

24 Ocak 1980 kararları, kısa dönemli istikrar önlemlerinin ötesinde, orta ve uzun dönemli yapısal dönüşümlere de yönelik olmuş ve bu kararlarla kısa dönemde ödemeler dengesinde bir iyileşme ve enflasyon hızında bir yavaşlama amaçlanırken, orta ve uzun dönemde Türkiye'nin ithal ikameci birikim modelinden uluslararası rekabete açık, dışa dönük sanayileşmeye dayalı yeni bir birikim modeline geçmesi hedeflenmiştir. Bunların gerçekleşmesi halinde, ödemeler dengesindeki iyileşmenin kalıcı olacağı, dolayısıyla ekonominin sık sık döviz darboğazına girmesinin önleneceği dile getirilmiştir (Wolff, 1987: 103-107). Bu nedenle üretim sürecini düzenleyerek sermaye birikim sürecinde yeniden yapılanmayı gerçekleştirecek yeni birikim modeli öncesinde, eski birikim modelinin yarattığı çelişkileri yumuşatmak ve ekonomiyi “soğutarak” yeniden işler hale getirmek için serbest döviz kuru, enflasyon ve düşük ücret politikalarıyla iç pazarın daraltılmasını ve dış pazara yönelmeyi sağlayan yeni liberal stratejilere dayalı istikrar politikaları uygulanmıştır.

24 Ocak kararlarıyla, tüketim talebinin kısılması, tasarrufların artırılarak mali kurumlar aracılığıyla yönlendirilmesi, kamu kesimi açığının kapatılması, ihracatın teşvik edilmesi ve enflasyonun mali yapıda ortaya çıkardığı çarpıklıkların giderilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçları gerçekleştirmek üzere uygulamaya konulan ortodoks nitelikli talep daraltıcı istikrar politikaları şunlar olmuştur; yurtiçi talebin kontrol altına alınması ve fiyat artışları sonucu satın alma gücünün düşürülerek enflasyonun azalmasını sağlayacak sıkı para ve maliye politikası, faiz oranlarının serbest bırakılması ve başta KİT ürünlerinin fiyatlarındaki kontroller olmak üzere tüm fiyat kontrollerinin kaldırılması, ücret ve maaşların düşürülmesi, tarımdan sanayiye kaynak aktarımını hızlandırmak için sübvansiyonların kaldırılması, düşük taban fiyatı uygulaması ve destekleme alımlarının sınırlandırılması, döviz kurunun günlük ayarlanmasını izleyen büyük bir devalüasyon yapılması ve çoklu kur uygulamalarına son verilmesi, döviz kurlarının enflasyon oranına göre ayarlanması, ihracat teşvikleri vergi iadesi ve imalatçı ihracat firmalarına vergi

muafiyeti tanınması, ithalatın kısmen liberasyonu, yabancı sermaye yatırımlarının hızlandırılması (Kepenek ve Yentürk, 1994: 182-193).

Daraltıcı maliye politikaları çerçevesinde kamu harcama ve yatırımlarında kesintiye gidilmiş, KİT ürünlerinin fiyatlarına % 100-400 arasında değişen oranlarda zam yapılmıştır. Bütçe açıklarının TCMB kaynaklarından finanse edilmesine de üst limit getirilmiştir. Bu amaçla KİT'lere yapılan transferler önemli ölçüde kısıtlanmıştır (Ekinci, 1988: 9; Yıldırım, 1999: 325-326). Sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükünün azaltılması için vergi oranlarında yeni düzenlemelere gidilmiş ve Kurumlar vergisi oranı indirilmiştir. Ayrıca Mali Denge Vergisi de yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece alınan bu önlemlerle toplam vergilerin GSMH'ya oranı (yani vergi yükü) 1981 yılında %14.1'den 1983'te %12.3'e düşmüştür (DPT, 1998: 42). Düşen vergi gelirlerine istinaden kamu harcamalarının finanse edilmesinde dış borçlanmaya gidilmiştir. Özellikle 1981 ve 1982 yıllarında önemli dış borç girişi yaşanmış ve bütçe açıklarının fazla zorlanmadan karşılanması sağlanmıştır (Önder vd., 1993: 158; Kazgan, 1994:191; 1999: 155).

Dış ticareti arttırmak ve ödemeler dengesi açığını azaltmak için devalüasyonla yurtiçi fiyatların yükseltilmesi sağlanmıştır. Bu çerçevede ilk olarak TL'nin %48 oranında devalüe edilmiş, 1 dolar = 47.8 TL'den 70 TL'ye yükseltilmiştir (Ekzen, 1984:167-171; Kazgan, 1985: 393; Rodrik, 1994: 69). Böylece TL'nin devalüasyon sonucu reel olarak değer kaybı ihracatı teşvik ederken, ithalatın artmasını engelleyecek ve dış ticaret dengesinin Türkiye lehine gelişmesine katkıda bulunacaktır (Başsan, ve Blitzer, 1991: 11). Dolayısıyla 1980 yılına kadar "sabit kur" politikasını izleyen Türkiye, 24 Ocak 1980'deki büyük oranlı devalüasyonun ardından sabit kur uygulamasına son vermiş ve döviz kurunun enflasyona göre günlük ayarlandığı "esnek kur" uygulamasına geçmiştir. Esnek döviz kuru uygulaması dış ticaretin serbestleştirilmesi politikalarının da ana eksenini oluşturmaktadır. 1 Mayıs 1981'den itibaren günlük kur ayarlaması TCMB yönetiminde "yönetimli dalgalanma" sistemi olarak kabul edilmiştir (Kepenek ve Yentürk, 1994: 183-184).

Yüksek oranda bir devalüasyonun ardından, döviz kurunun serbestleştirilmesi ve ekonomide sübvansiyonların büyük capta kaldırıldığı bir ortamda ihracata yönelik yeni sanayilerin kurulması ve korunması amacıyla üretim ve yatırım sübvansiyonları gibi ek teşvikler sağlanmış, çeşitli ihracat malları için yüksek düzeyde yeni teşvikler getirilerek ihracat üzerindeki kontrollerin tümünden kaldırılması ve ithalatın kısmen serbestleştirilmesi sağlanmıştır (Wolff, 1987: 107-108). İhracatın teşviki için vergi iadesi uygulaması ve TCMB bünyesinde destekleme ve fiyat istikrarı fonu kurulmuştur. İthalatta liberasyona tabi malların listesi genişletilmiş ve korumanın kotalar yerine gümrük fonlarıyla sağlanması ilkesi getirilmiştir.

Damga vergisi oranı % 25'den % 1'e indirilmiştir. İhracatçılara, sanayi mali ihracatından elde ettikleri döviz gelirlerinin % 50'sini yurtdışında tutma hakkı tanınmıştır. İhracatçı firmalara, kendi döviz kazançlarıyla finanse edilen ve ihracata konu olan malların girdilerinde gümrük muafiyeti tanınmıştır (Kazgan, 1985: 393-396; 1994: 190-191; Yıldırım, 1999: 327).

Daha sonra mali kesimin yeniden yapılanması ve mali araçların çeşitlendirilmesi yönünde politikalar uygulamaya konulmuştur. Bununla, yurtiçi kaynaklar harekete geçirilebilecek ve aynı yolla dış kaynak sorunu da çözülecektir. Ulusal mali sistem üzerindeki baskının kaldırılması ve mali serbestleşme yönünde önemli bir adım atılmıştır. Bunun için para arzının sınırlandırılması, yüksek faiz politikasıyla tasarrufların teşvik edilmesi ve firmaların öz kaynaklarını arttırması özendirilmiştir. Bu şekilde mali sisteme derinlik kazandırılmak amaçlanmıştır. Bu amaçla Türkiye'nin mali sektörüne yönelik aldığı ilk karar pozitif reel faiz uygulamasına geçmek olmuştur. Bunun yanı sıra bankaların mevduat sertifikası çıkarmalarına izin verilmiş ve vadeli mevduata uygulanan hükümler bu sertifikalar için de geçerli olmuştur (Binay ve Kunter, 1999: 32-33). Mevduat faiz oranları yükseltülerek, "selektif kredi uygulamaları"nın¹ ihracata yönelik olarak kullanılması kararlaştırılmıştır. 1 Temmuz 1980'de vadeli mevduat faiz oranları banka ve tasarruf sahipleri arasında belirlenmek üzere serbest bırakılmıştır (Berksoy, 1995: 607; Kazgan, 1994: 188-189; 1999: 145-150). Başlangıçta büyük bankaların yüksek faize direnmeleri, aralarında centilmenlik anlaşmasına gitmeleri ve yapılan büyük devalüasyonun enflasyonu arttırması sonucunda reel faizler negatif olmuştur. Daha sonra küçük bankalar ve bankerler devreye sokularak faizler yükseltilmeye çalışılmıştır. Ancak mali kesimde baş gösteren kriz ve ardından bankaların ve bankerin iflası, devletin mevduat faiz oranlarını belirleme yetkisinin dokuz bankaya verilmesiyle sonuçlanmıştır. Faiz oranlarının serbest bırakılmasıyla 1981'de bankalar arasındaki faiz yarışı hızlanmıştır. 1982'den sonra reel faiz oranları ilk defa pozitif bir değer almıştır (**Tablo 1**). Artan faiz oranları bir yandan vadesiz mevduatlardan vadeli mevduatlara yönelmeyi, öte yandan küçükte olsa tasarrufların artmasını sağlamıştır.

İstikrar politikalarının uygulanması sonucu genel olarak ücretli kesimden ücret dışı kesimlere gelir aktarımı gerçekleştirilmiştir. Yurtiçi talebin kısılması ve tarımdan sanayiye kaynak aktarımının sağlanması için çalışan kesimlerin sosyal hakları askıya alınmış ve sendikalar kapatılmış, grevler yasaklanmış ve ücret belirlemeleri Yüksek Hakem Kurulu'na bağlanmıştır. Tarım fiyatlarının baskı altında tutulması ve destekleme alımlarının azaltılması sağlanmıştır. Böylece ücretlerin toplam faktör gelirleri içindeki payı 1980'de %25.1'den 1983'de %22.6'ya gerilemiştir. Tarımın yurtiçi faktör gelirleri içindeki payı da

¹ Bir ekonomide kredi kaynaklarının belirli bir öncelik sırasına göre dağıtımı.

1980'de %25.1'den 1983'de %20.1'e düşmüştür (**Tablo 1**). Aynı şekilde reel ücretlerde 1979=100 düzeyinden 1980'de 79.9'a, 1982'de 98.6'ya düşürülmüştür (Boratav, 1991: 207; Ekinci, 1998: 10-11). Gelir dağılımının ücretliler ve tarım kesimi aleyhine hızla bozulması bir yandan kamu kesimi dengelerini sağlarken, öte yandan yurtiçi talebin kısılarak ihracatın artmasında ve enflasyonun düşürülmesinde etkili olmuştur. Ayrıca özellikle ihracata yönelecek sermaye kesimine ucuz işçilikten kaynaklanan maliyet avantajı yaratılmasını sağlamıştır. Böylece ücretlerin düşürülmesiyle kâr oranlarının artırılması, gelir dağılımı bozularak tasarruf eğilimi yüksek gelir gruplarına kaynak aktarımını sağlamıştır (Pamuk, 1987: 165-166).

Sonuçta istikrar sürecinde uygulanan politikalar hedefine ulaşmıştır. Ekonomi sermaye birikiminin genişletilmesinin koşullarını sağlayacak biçimde soğutulmuştur. Kâr oranları yükselme eğilimine girmiş, verimliliği arttıracak sabit sermaye yatırımlarına ağırlık verilmiş, verilen teşvik ve sübvansiyonlar, reel devalüasyon ve ücret ve maaşların düşürülmesi ihracatta artış yaratmıştır. İhracat 1980'de 2.9 milyar dolardan 1982'de 5.7 milyar dolara yükselmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1980'de %36.8'iken 1982'de %65 olarak gerçekleşmiştir. Buna istinaden bu dönemde cari işlemler açığı 3.4 milyar dolardan 1 milyar doların altına inmiş ve GSMH'ya oranı önceki döneme göre belirgin bir düzelme göstermiştir. 1981-1983 döneminde 1979 ve 1980'de negatif olan büyüme oranları, yıllık ortalama %4.1 olarak gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde enflasyonda da belirgin bir düşüş gerçekleşmiştir. 1980 yılında %110.2 olan enflasyon oranı 1982 yılında %30.8'e düşmüştür (**Tablo 1**).

Kamu kesimi dengeleri sağlanmış, bütçe açığının GSMH'ya oranı 1980'de %3.1'ken 1982'de %1.5'e gerilemiştir. Ayrıca Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG) de aynı dönemde %8.8'den %3.3'e düşmüştür (Tablo 1). Kamu kesiminin dengeye gelmesinde kamu yatırımlarının, ücret ve maaşların, tarıma sağlanan destek ve sübvansiyonların reel olarak hızla düşürülmesi önemli rol oynamıştır (Boratav, vd., 1995:5; Ekinci, 1998:10). Devlet yatırımlarında üretken alanlara yapılan yatırımlar azaltılırken, bu azalma altyapı yatırımlarındaki artışlarla dengelenmeye çalışılmıştır. Devletin 1980 yılında toplam yatırımlar içinde imalat sanayiine yaptığı yatırımlar %28.8 düzeyinde iken, 1983 yılında %19.4'e düşmüş, enerji ve ulaştırma yatırımlarının payı ise %42.7'den %48.5'e yükselmiştir (DPT, 1998: 79).

Ancak, 1980-83 yıllarında uygulanan sıkı para ve maliye politikaları, enflasyonun kronik niteliğini ortadan kaldırmadığı gibi uygulanan enflasyonlu büyüme politikası da büyüme hızında dalgalanmalar ve enflasyonu hızlandırıcı etkilere yol açmıştır. Ekonomide sürüp giden durgunluk, ücretlerin düşürülmesine rağmen artan işsizlik, yaşanan iç talep yetersizliğinin yanı sıra sermaye birikimini sağlayacak kârlılığın

gerçekleştirilememesi, çok sayıda sanayi kuruluşunun krize düşmesine neden olmuştur. Kamu kesimini daraltıcı politikalar kamu gelirlerini düşürürken ihracat teşvikleri, altyapı yatırımları, yapılan devalüasyonların büyüttüğü maliyetler ve yüksek faiz yükü kamu harcamalarını artırıcı etkide bulunmuştur. Bu nedenle devlet, sistemin krizden çıkması için mali sistemi genişletici uygulamaların önünde engel teşkil eden sıkı para politikası uygulamalarını dönemin ortasında gevşetmek zorunda kalmış ve para arzını artırma yoluna gitmiştir. Para arzı 1980-83 döneminde 3 kat artmıştır (Ekinci, 1998: 12; Kazgan, 1985: 410-411).

Mali sistemde yapılan düzenlemeler sonucu, faiz yarışı hızlanmış, enflasyonun ve sürekli devalüasyonun ekonomide yarattığı likidite sıkıntısı bankerlerin ortaya çıkmasına ve bankerler arasındaki rekabet de faiz oranlarının daha da yükselmesine neden olmuştur. Kredi talebinin artması kredi faizlerinin yükselmesini beraberinde getirmiştir. Özel kesim tahvilleri ve banka mevduat sertifikası pazarlayan bankerler, topladıkları mevduatları kredi yoluyla aktardıkları kesimlerin geri ödeme sıkıntısına düşmeleri nedeniyle zor durumda kalmışlardır (Artun, 1987: 50-54; Boratav, 1995: 163). Böylece 1982 yılında önce küçük bankerlerden başlayarak dalga dalga yayılan banka ve büyük banker iflaslarıyla sona eren bir mali çöküş yaşanmıştır. Dört banka (İstanbul Bankası, Hisarbank, Odibank ve Bağbank) kamulaştırılmış ve İşçi Kredi Bankası İş Bankası'na geçmiştir. Bu krizin ekonomiye maliyeti GSMH'nin %2.5'i kadar olmuştur (Artun, 1987: 55).

Yaşanan mali kriz ve devletin bankaları kurtarma hareketi para politikası hedeflerinin terk edilmesi sonucunu yaratmıştır. Bu durum 1983'de para piyasasının ve bankaların tekrar denetim altına alınmasına yol açmıştır. Faiz oranlarının serbestçe belirlenmesi uygulamasına son verilmiştir. Faiz oranlarının, kredi faiz oranlarının ve reeskont ve avans işlemlerine uygulanacak oranların TCMB'nca belirlenmesi kararlaştırılmıştır (Kazgan, 1994: 190; 1999: 154; Yıldırım, 1999: 330).

Özete ekonominin soğutulmasını amacına daha çok mali politikalara ağırlık verilerek ulaşılmaya çalışılmış, para politikası ve gelirler politikası bunu destekler nitelikte kullanılmıştır. Ekonominin dışa açılma tercihi ise, sadece mal hareketleriyle sınırlı kalmış, bu, ithalata tanınan kısmi liberasyondan daha çok ihracata tanınan teşvikler temelinde gerçekleştirilmiştir.

2.2.2. Üretim ve Dış Ticaretin Serbestleştirilmesi: 1983-1989 Dönemi

1980-1983 döneminde uygulanan istikrar politikalarından sonra kâr oranlarının düşme eğiliminin devam etmesi nedeniyle işgücü verimliliğinin artırılması ve dış piyasalarda rekabet avantajı elde edilmesi için üretimde ve sermaye birikiminde yeniden yapılanmayı gerektiren yapısal uyum

politikalarına geçilmiştir. Bu çerçevede üretim ve dış ticaretin yeniden yapılandırılmasını sağlayan serbestleştirme politikaları uygulanmıştır. Yapısal Uyum sürecinde, üretimde ve sermaye birikiminde yeniden yapılanmayı gerçekleştirmek için uygulamaya konulan serbestleştirme politikalarının amaçları şöyle sıralanabilir (Wolff, 1987: 108-109; Foroutan, 1991: 446-447): ticaretin serbestleştirilmesi çerçevesinde doğrudan verilecek teşvikler ve kurumsal düzenlemelerle, ihtiyaç duyulan ithal malların finansmanında kullanılacak döviz girdisi sağlayarak ihracatın teşvik edilmesi; kamu yatırımlarının gelirdeki artış düzeyine göre ayarlanması ve bu yatırımların özel sektörün girdiği alanlarda alt yapı yatırımlarına doğru kaydırılması sağlanarak kamu yatırımlarında etkinliğin artırılması; ihracat karşıtı eğilimleri azaltarak ve ihracat ürünleri için gerekli girdilerin ithalatını ucuzlatmak amacıyla ithalatın serbestleştirilmesi; devletin borç idaresinde etkinliğin sağlanması amacıyla borç yapısının karmaşıklığından kurtarılmasına yönelik politikalar; KİT'lerin fiyat politikasında, yönetiminde ve finansmanında yapılacak iyileştirmelerle, verimliliklerinin artırılması ve böylece ekonomik büyümeye daha fazla katkıda bulunmalarının sağlanması; mali sektörün serbestleşmesine yönelik reformların yapılması ve sanayi, tarım, enerji sektöründe reformlara gidilmesi.

Nitekim 1980-1983 döneminde uygulamaya konulan istikrar politikalarıyla temelde ticari ve mali serbestleşmenin ön koşullarının hazırlanması sağlanmıştır. Nitekim Kasım 1983 yılında yapılan seçimlerden sonra iktidara gelen Özal hükümeti ekonomide daha fazla serbestleşmeyi ve dışı açılmayı savunan bir yaklaşım sergilemiştir. Dışa dönük sanayileşme perspektifinde en önemli rol ihracatın artırılmasına yönelik olduğundan 1983 yılından sonra ticaretin serbestleştirilmesi uygulamalarına hız verilmiştir. Çünkü ihracatın artması, kısa dönemde ithalat kapasitesini ve dış ödemelerden kaynaklanan sorunları ortadan kaldıracaktır. Bu durum ithalat kısıtlamalarının sağlanmış olduğu rantları azaltacak ve ihracatı görece olarak kârlı hale getirecektir. Bu çerçevede, 24 Ocak 1980 Programıyla, ihracatın artırılması için uygulamaya konulan reel döviz kuru uygulamasına devam edilmesi, dış ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla geçiş döneminde ihracatın vergi iadeleri ve teşviklerle sübvansede edilmesi ve zamanı geldiğinde bunun kademeli olarak kaldırılması, ihracat ürünleri üretiminde kullanılan girdilerin gümrüksüz olarak ithal edilmesi, ihracata yönelik yatırımların vergi ve faizler yardımıyla teşvik edilmesi ve döviz tahsisatının yapılması, ihracat yönetiminin ve işlemlerinin kolaylaştırılması, yerli enerji kaynaklarına yapılan yatırımların teşvik edilmesi uygulamalarına hız verilmiştir (Yağcı vd., 1985: 58). Ancak ihracata vergi iadesi uygulaması, GATT anlaşması çerçevesinde önce indirilmiş daha sonra 1988 yılında kaldırılmıştır. Bu nedenle, 1987 yılında ihracatın azalmaması ve ihracata yönelik yatırımların artırılması için ihracat kredilerini ve ihracat sigortasını sağlayan Eximbank kurulmuştur (Kazgan, 1994: 193; 1999: 158).

İthalatın kademeli olarak serbestleştirilmesine yönelik alınan önlem ise, miktar kısıtlamalarının yerini gümrük vergisi artı fon uygulamalarının almış olmasıdır. Gümrük vergileri %76.3'ten %48.9'a, yani yaklaşık olarak yarıya indirilmiştir. İthalatın daha fazla artmaması için döviz kurunun reel olarak değerli tutulması politikasına devam edilmiştir. Serbestleştirmeye tabi ithalatta geçerli mal listelerinin kaldırılması, garanti mevduat oranlarının kaldırılması ve ithalat işlemlerinin kolaylaştırılması sağlanmıştır. Böylece, 1980'lerin sonuna gelindiğinde serbestleşme oranı %94'e ulaşmıştır (Kazgan, 1985: 395-396; 1999: 157).

Dış ticaretin serbestleştirilmesi uygulamalarına hız verilmesiyle birlikte 1982 yılında yaşanan mali kriz, mali kesimde de reform uygulamalarını gerektirmiştir. Mali kesimde gerçekleşmesi istenen reformlar; mali piyasaların serbestleştirilmesi bağlamında pozitif reel faiz uygulaması, kredi sübvansiyonlarının kaldırılması, banka düzenlemelerinin ve denetimlerinin güçlendirilmesi, ticari bankalarda muhasebe, denetim ve izleme mekanizmasının gerçekleştirilmesi, yeni mali hizmetlerin piyasaya sunulması ve sermaye piyasasının kurulmasını kapsamaktadır (Nicholas, 1988: 17-19). Mali serbestleşme, yurtiçi ve yurtdışı olmak üzere ayrı ayrı ele alınmıştır. Yurtiçi mali serbestleşme, mali piyasalarda devletin kontrolünün kaldırılmasıyla faiz oranlarının serbestleşmesi ve mali kurumlar arasında rekabetin artması olarak tanımlanmıştır. Çünkü faiz oranları arttuğunda bir yandan tasarruflar artacak öte yandan da bankalar topladıkları yüksek maliyetli kaynaklarını, yüksek getiri sağlaması beklenen firmalara vererek kaynakların etkin dağılımını gerçekleştirecek, böylece sermaye birikimi hızlanacaktır (Akat, 1992: 17-18; Uygur, 1993: 17).

Bu amaçla mali kriz nedeniyle denetim altına alınan mevduat faiz oranları 1984 yılında tekrar serbest bırakılmış ve faiz oranları yeniden enflasyonun üstünde belirlenmiştir. Ticaretin serbestleştirilmesi uygulamalarının etkinliğini artırmak üzere, çeşitli kamu kuruluşları ve bazı bankaların birbirlerine olan borçları tasfiye edildikten sonra bu kurumlar Hazine'ce devir alınarak tahkime tabi tutulmuşlardır (Yıldırım, 1999: 336-337). Mali işlemlerden alınan vergiler azaltılırken, tercihli kredilerdeki sübvansiyonlarda indirimle gidilmiştir. Hazine bonoları en önemli finansman aracı haline gelmiştir. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) 1986 yılında işler hale getirilmiş, aynı yıl başlatılan özelleştirme uygulamaları sürecinde, bazı KİT hisseleri borsada işlem görmeye başlamıştır. 1986 yılından itibaren para programları hazırlanmış, TCMB bankalararası para işlemlerine geçerek, 1987'den itibaren açık piyasa işlemlerine başlamıştır. Yani devlet, tahvil ve hazine bonusu yardımıyla iç borçlanmayı kolaylaştırmıştır (Boratav, 1995:165).

Ayrıca Türkiye'de mali sektöre yönelik reformlar doğrultusunda, sermaye

hareketlerini serbestleştirme önlemleri zamana yayılarak uygulanmaya çalışılmıştır. Alınan önlemlerin birinci boyutu, döviz rejimindeki serbestleşmedir. Bunu sermaye girişini arttırmak amacıyla doğrudan yatırımlar üzerindeki denetimin gevşetilmesi, serbest bölgelerin kurulması ve döviz tevdiat hesabının (DTH) açılmasına izin verilmesi izlenmektedir. Dolayısıyla 1985 sonunda yurtiçinde ve yurtdışında yerleşik olanların ticari bankalarda döviz tevdiat hesabı açmaları serbest bırakılmış, dövizle ödeme yapımlarına ve yurtdışına döviz transferlerine izin verilmiştir. Dış ticaretle ilgili döviz işlemleri merkez bankasından ticari bankalara kayarken dış piyasalardan kısa dönemli kredi kullanımına olanak sağlanmıştır (Akyüz, 1990:98-103). Yabancı bankaların şube açmaları ve yabancı sermaye yatırımlarının artmasını sağlamak amacıyla izin verme işlemleri kolaylaştırılmış ve serbest bölgelerin kurulması hakkında yasa çıkarılmıştır. Böylece Türkiye’de döviz piyasası büyümüş ve döviz işlemlerinin ticari işlemlerle ilişkilendirilmesi zorunluluğu kaldırılarak spekülasyon olanakları genişletilmiştir. Döviz işlemlerinin yurtiçinde serbestleştirilmesine yönelik uygulamaların yarattığı para ikamesi nedeniyle 1986 yılı başlarında TL’nin serbest dalgalanması askıya alınmış ve bankaların döviz pozisyonlarına sınırlamalar getirilmiştir (İkinci, 1998: 15). Mali serbestleşme ile birlikte ihracatçı firmalara gelirlerinin en az %80’ini bankalara satma zorunluluğu getirilmiş, bankalar da kesin alımını yaptıkları dövizlerin en az %20’sini TCMB’na satmakla yükümlü tutulmuştur. Döviz kaçışın önlenmesi ve döviz gelirlerinin sisteme kazandırılması da faiz oranlarının yükseltilmesiyle sağlanmıştır. Dönem boyunca mevduat faiz oranlarında sürekli değişiklikler yapılmış ve özellikle 1985’ten itibaren reel faizler pozitif olmuştur (**Tablo 1**).

1984 yılından itibaren uygulamaya konulan istikrar ve yapısal uyum programının etkileri, genişletici maliye politikalarıyla güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bunun için sanayi, ticari ve mali sermaye üzerindeki dolaysız vergi yükü düşürülmüştür. Vergi yükünün düşürülmesiyle özel sektörün yatırımlarının ve dolayısıyla üretiminin teşvik edilerek kâr oranlarının artması amaçlanmıştır. Uygulamaya konulan vergi politikasıyla ve çok sayıda vergi bağışıklığı ve teşviklerle dışa açılmaya devam edilmiştir. Başlangıçta vergilerin arttırılması ve böylece bütçe açıklarının azaltılması amaçlanırken, vergi politikaları giderek farklılaşmaya başlamıştır. İç talebin daraltılması için katma değer vergisi uygulaması başlatılarak vergi yükü dolaylı vergiler yoluyla üretimden tüketime doğru kaydırılmıştır. Yüksek gelir gruplarının ve özellikle sermaye kesiminin vergi yükü önemli ölçüde hafifletilmiştir. Ayrıca, mali kesimin de teşvik edilmesi ve kredi maliyetlerinin düşürülmesi için bu kesimin üzerindeki vergi yükü azaltılmıştır.

1984 yılından itibaren azaltılan vergi yükü iç ve dış borçlanmayla ikame edilmeye çalışılmış ve başka ikame araçları olarak kamu özel fonları oluşturulmuştur. Vergi politikası gerek talebin kontrolünde gerek kaynak

kullanımını değiştirmede etkin bir araç olarak kullanılmıştır (Berksoy, 1995: 608; Boratav, 1995: 166-167; Oyan ve Aydın, 1991: 16). Böylece 1980 sonrası dönemde, vergi sisteminde sık sık yapılan ayarlamalar nedeniyle konsolide bütçe vergi yükü (konsolide bütçe vergi gelirleri/GSMH) dalgalanmalar göstererek 1981 yılında %14.8 iken, 1984 yılında %10.7'ye kadar düşmüş, sonra yavaş bir tempoda yükselerek, 1987 yılında %12.1'e ulaşmıştır. Konsolide bütçe gelirlerinin GSMH'ya oranı 1983'de %16.5'den 1985 yılında %12.8'e düşmüştür. Daha sonra yürürlüğe konulan dolaylı vergiler nedeniyle 1987'de bir miktar artış göstermiş ve %13.4'e yükselmiş ise de 1994 yılı krizine kadar hiçbir zaman 1980 yılı düzeyine erisememiştir (DPT, 1998: 42).

Bu dönemde vergi sisteminin, devlet gelirlerini arttırmak yerine sermaye kesiminin kârlılığını yükseltici birikim olanaklarını yaratmak için kullanılması hükümetleri kamu harcamalarını kısma zorunluluğunda bırakmıştır. Ayrıca özelleştirme politikalarının devreye sokulması çerçevesinde KİT'lerin kaynaklarının kesildiği, KKBG'nin düşürülmesinde KİT yatırımlarının ve cari harcamalarının kısıldığı gözlenmiştir. Kamu harcamalarının büyük bir kısmının borç faizi ödemeleri gibi transfer harcamalarına gitmesi yatırım, eğitim ve sağlık vb. alanlara aktarılan kaynakların daralmasına neden olmuştur. Bu uygulamalar, kapitalist üretim biçiminde rekelleşmenin yarattığı olumsuz koşulların sosyal ve ekonomik etkilerini giderme amacı güden sosyal harcamaların azaltılarak, bu fonların sermaye kesimine aktarılması politikalarıyla örtüşmektedir. Bu da yapısal uyum programının savunduğu "devletin küçültülmesi" anlayışına uygun düşmektedir.

Ekonominin içinde bulunduğu durgunluktan çıkması, kapasite kullanımının artırılması ve sermaye birikiminin sürdürülmesi için devletin haberleşme ve enerjiye yönelik altyapı yatırımlarına gitmesi kamu harcamalarını arttırmış ve bu harcamaların finansmanı için vergileme yerine ilk başlarda TCMB kaynaklarına başvurulurken daha sonra dış borçlanmayla birlikte iç borçlanma tercihi ağırlık kazanmıştır. Böylece bütçe ve bütçe açıklarının hızlı biçimde büyümesine yol açan bu süreç, bir alt üst oluş sürecini de başlatmıştır. Mali politikalarının gevşetilmesi sonucunda artan kamu açıkları ve bunun finansmanında Merkez Bankası kaynaklarının kullanılmasından kaçınma tercihi, devleti mali piyasalara yöneltmiştir. Bu da iç ve dış borç stokunu arttırırken, borçlanma gereği yüzünden faiz oranlarının sürekli yüksek düzeyde tutulmasını zorunlu kılmıştır (Berksoy, 1995: 610). Açığın finansmanında vergileme yerine bütçe dışı kamu özel fonlarını ve iç/dış borçlanmayı ikame eden bu süreç, sonuçta ekonomiyi yüksek reel faizli bir borç batağına itmiştir (Boratav, 1991: 78-79; 1995: 166). İç Borç stokunun GSMH'ya oranı 1982'de %12.6 iken, 1983 yılında yaşanan mali kriz nedeniyle %22.8' yükselmiş, ancak dış borçlanma eğiliminin hızlanmasıyla 1984-1986 döneminde yıllık ortalama %20 düzeyine gerilemiştir. 1986

yıldan itibaren dış borçlanma olanaklarının daralmasıyla iç borçlara yöneliş, iç borç stokunun GSMH'ya oranını 1987 ve 1988 yılları için ortalama %22.5'e yükseltmiştir. Dış borç stoku da 1982'de %25.2 iken, 1983'te %31.8'e ve bu yıldan itibaren giderek yükselerek 1987-1988 yılları için ortalama %46'ya yükselmiştir (**Tablo 1**). Devletin borçlanma gereksiniminin artması yüzünden faiz oranları 1984 yılından itibaren reel olarak yüksek olmuş, 1985-88 döneminde yıllık ortalama %13'ler civarında gerçekleşmiştir (**Tablo 1**). Reel faiz oranlarının yükselmesi reel kesime yapılan yatırımları caydırırken, eldeki atıl sermayenin kamu finansmanında kullanılması için mali kesime yöneltilmesinin koşullarını oluşturmuştur. Devletin mali sisteme Hazine bonosu ve tahvil satışlarıyla girmesi, mali sistem içindeki ağırlığını artırmıştır. 1982 yılında mali varlık stoku içinde devletin mali varlıklarının payı %10.9 iken, 1986'da %15.5'e ve 1987'de %19.1'e ulaşmıştır (Berksoy, 1995: 610; SPK, 1991: 73). Ayrıca ticari bankaların döviz işlemleri, döviz açığını giderek büyütmüş, 1987 yılında dış varlıkları 6.7 milyar dolar, dış yükümlülükleri ise 10.2 milyar dolar olmuştur (Kazgan, 1999: 164). Böylece 1988 yılına gelindiğinde iç ve dış borç ana para ve faiz ödemeleri vergi gelirlerinin %94'üne ve GSMH'nin %3.9'una ulaşmıştır (DPT, 1998: 42).

Dış ticaretin serbestleştirilmesiyle birlikte Türkiye rekabet gücünü artırmak için üç önemli araç kullanmıştır: Birincisi, yoğun alt yapı ve teknoloji yatırımlarına giderek verimlilik artışı sağlanmasıdır. İkincisi, gelirler politikasıyla ücret ve maaşların reel olarak düşürülmesi ve iç talebin kısılmasıdır. Bir maliyet unsuru olarak ücretlerin düşürülmesi, dış pazara yönelecek ihracatçı firmalara görece bir avantaj yaratırken, iç pazarda talebin düşmesiyle birlikte ortaya çıkan arz fazlasının, TL'nin değeri düşürülerek dış pazara yönelmesi sağlanmıştır. Üçüncü olarak, süreklilik kazandırılan reel döviz kuru uygulaması ve ihracatın teşvik edilmesiyle sağlanan kaynak, Türkiye'nin ihracat artışında önemli rol oynamıştır. 1981-1988 yılları arasında TL'nin döviz kuru karşısında değer kaybı yaklaşık %50 olmuştur (Boratav vd., 1995: 5). Bu politikaların etkisiyle, 1980'den sonra ihracat hacminde önemli artışlar sağlanmıştır. İhracatın GSMH'ya oranı 1980'de %4.2'lik düzeyinden üç kat artarak 1988 yılında %12.6'ya ulaşmıştır. İhracatın bileşimi değişmiş ve sanayi ürünlerinin ihracat içindeki payı hızla yükselerek %80'e ulaşmıştır (**Tablo 1**).

İhracatın artırılmasında devlet desteği ile ihracata dönük gelişme stratejisinin önemli bir ögesi olan ihracat teşviklerinin önemli boyutlara ulaştığı gözlenmiştir. 1983-1989 döneminde, ihracat teşviklerinin Türk Lirası cinsinden toplam değerinin, konsolide bütçe gelirlerinin %22'sine kadar çıktığı ve Kurumlar Vergisi gelirlerini, 1986 yılı tek istisnayı oluşturmak üzere, aşığı görülmektedir (Yeldan, 1992: 36-38; 1994a: 24; 1995a: 45). Dolayısıyla, Kurumlar Vergisi gelirleri ihracatçı imalat sanayiine tanınan teşvik tutarını karşılamaya yetmemektedir (Köse ve Yeldan, 1998: 51). Öte

yandan, vergi ve teşvik sisteminin, serbest piyasa koşullarında özel girişimcilğe dayalı gelişme stratejisinin bir aracı olarak kullanılması sonucu, Kurumlar Vergisi gelirlerinin konsolide bütçe gelirleri içindeki payı önemli ölçüde azalmıştır. 1981 yılında %9.6 düzeyinde olan bu oran, 1990 yılında %6.5'e inmiştir (Maliye Bakanlığı, 1999:84). Buna göre, 1984'den bu yana, büyük firmaların ve yüksek gelir gruplarının gelir ve kurumlar vergisi yüklerinin negatif olduğu söylenebilir. Böylece, bütçe transfer ödemelerinden çok az yararlanan ve vergi yükü daha ağır olan düşük gelir gruplarından yüksek gelir gruplarına sürekli olarak gelir transferi yapılmıştır.

Buna rağmen ihracat artışının sağlanan doğrudan teşvikler, devalüasyon ve kapasite kullanım oranlarının daha etkin kullanılmasıyla gerçekleştirildiği, dolayısıyla ihracat teşvikleri ve devalüasyonun yapay bir rekabet gücü oluşturduğu bu nedenle iç ve dış fiyat farkının yapısal nedenlerini ortadan kaldıramadığı ifade edilmektedir (Yentürk, 1992: 104). İhracata sağlanan doğrudan teşviklerin, tüm ihracat gelirlerinin ortalama %25'ine denk düştüğü ve 1983'de %35'e kadar yükseldiği, 1988 yılında ise %25-30'lar düzeyinde gerçekleştiği belirlenmiştir. Bu oran, teşviklerin azaltılmaya başlandığı 1989 yılında %19.2 ve 1990'da %16.4 olmuştur (Aktan, 1992: 20; Togan, 1993'den aktaran, Yıldırım, 1999: 362). Ayrıca dolaysız ihracat teşvikleri içinde en önemli unsur, vergi iadesi olmuştur. 1984 yılı dikkate alındığında ihracata verilen vergi iadelerinin ihracattan kazanılan vergi gelirlerinin %75'ine ulaştığı belirtilmektedir (Köse ve Yeldan, 1998: 50; Yeldan, 1994a: 24). Nitekim 1988 yılında GATT anlaşmaları çerçevesinde ihracata vergi iadesi uygulamasının sona ermesiyle birlikte ihracat artışı yavaşlamıştır.

1980'lerin sonuna gelindiğinde ekonomide ihracata dönük yeni üretim kapasiteleri kurulamadığı için hedeflenen yapısal dönüşüm sağlanamamıştır. İhracata sağlanan parasal destekler maliyeti düşürmekten çok ihrac fiyatlarını düşürmüştür. Özellikle belirli bir ihracat hacmine ulaşan büyük özel sektör firmalarının reel sektöre yatırım yapmamaları ihracatın daha fazla artmasını engellemiştir (Kepenek ve Yentürk, 1994: 473). Bu nedenle, ihracat artışının, ekonominin kendi dinamiğinin yarattığı kalıcı bir yapılanmaya değil, devalüasyon, teşvik ve desteklemelere bağlı olduğu ve GSMİ'nin %55'inden fazlasının hizmetler sektöründen elde edildiği bir ekonomide, GSMİ'nin %15-20'lik bir kısmı ihraç ediliyorsa, bir sınıra gelinmiş demektir. Bundan sonra ihracatın artırılması ancak yeni yatırımlarla gerçekleştirilebilir (Kazgan, 1994:199; Kızılyallı, 1989: 119-120).

Fakat ihracat artışının altyapısını oluşturacak imalat sanayine yapılan yatırımların toplam yatırımlar içindeki payı 1983'de %25'den 1987'de %15.8'e gerilemiştir. Buna karşın diğer alanlarda özellikle konut, turizm ve hizmet kesiminde yapılan yatırımlar artmıştır (Berksoy, 1995: 611-612). Dolayısıyla, bir yandan yoğun teşviklerle ve ücretlerin düşürülmesiyle öte

yandan atıl kapasitelerin kullanılmasıyla imalat sanayinde üretim arttırılabilmiş ve ihracat artışları gerçekleşebilmiş, fakat bu uygulama gerekli sabit sermaye yatırımları ile “sürdürülebilir” bir stratejiye dönüştürülebilmiştir (Köse ve Yeldan, 1998: 51). İmalat sanayine özel sektörde gerçekleştirilen sabit sermaye yatırımları 1980-1988 döneminde 1979 krizi öncesi düzeyin yarısında seyretmiştir. Kamu sektörü yatırımlarının artış hızı da reel olarak %1.8’i aşmamıştır. Sonuç olarak, özellikle imalat sanayinde sabit sermaye yatırımları durgunluğa itilmiş ve 1989 yılına kadar 1980 düzeyini yakalayamamıştır (Voyvoda ve Yeldan, 1999: 202; Yeldan, 1995: 45). Tabii ki imalat sanayinde yatırımların düşmesinin nedeni, kâr oranlarının görece azalmış olması ve kârlılık beklentilerinin düşüklüğüdür.

Bu nedenle ihracatın arttırılması ve sermayenin kârlılığının yükseltilmesi, ancak ücretlerin baskı altına alınmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden yapısal uyum sürecinde uygulamaya konulan istikrar programının gelirler politikası sonucu işgücü gelirleri aleyhine dönen bölüşüm ilişkileri, Türkiye’de, benzer politikaları uygulayan diğer ülkelere göre daha uzun bir süreyi kapsamış ve çok daha önemli boyutlara ulaşmıştır. Ücretlerin toplam faktör gelirleri içindeki payı yaklaşık on yıl boyunca sürekli olarak düşmüş ve 1979 yılında %35 olan bu pay 1988 yılında %17’ye gerilemiştir. Tarım kesiminin faktör gelirleri içindeki payı ise %25.1’den %17.6’ya düşmüştür. Aynı şekilde reel ücret endeksi de 1979 yılında 100 iken, 1988 yılına gelindiğinde %35 düşüş göstermiştir (**Tablo 1**). Dış ticaretin serbestleştirilmesi politikalarıyla aynı dönemde uygulanan düşük değerli kur ve düşük ücret politikası, göreceli fiyat yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Ayrıca yurtiçi talebin ekonominin yüksek gelir gruplarından ve genellikle ücretli, aylıklı ve sabit gelirliler dışındaki gruplardan kaynaklandığı göz önünde bulundurulduğunda bu politikanın başarı şansı sınırlı kalmıştır. Ücret ve maaşların düşürülmesi ile tarım kesimine yönelik düşük fiyat politikaları ihracat artışına katkıda bulunmakla birlikte, gelirler politikasının uzun dönemdeki sürdürülebilirliğini tehlikeye sokmuştur.

Böylece, reel kesim yatırımlarındaki sürekli düşüş ve ekonomide yaşanan durgunluk kâr oranlarının düşme eğilimini hızlandırmıştır. Bu yüzden Türkiye ekonomisinde 1986-87 döneminde artan iç ve dış mali dengesizlikler ve uygulamaya konulan çelişik politikalar sonucu enflasyonun artması, gelir dağılımındaki bozulma, kısa vadeli borçların artması ve para ikamesinin hızlanmasıyla artan reel faizler ekonomiyi, kendisini stagflasyon şeklinde gösteren bir borç krizinin eşğine getirmiştir. Artan para ikamesi dövizle hücumu yol açmış ve TL’den kaçış başlamıştır. Sonuç olarak stagflasyon olgusunun hız kazanması nedeniyle 4 Şubat 1988 kararlarının alınması kaçınılmaz olmuştur.

4 Şubat 1988’de alınan önlemler genelde mali piyasalara yönelik olmuştur ve

temel olarak TL'ye güveni ve TL talebini güçlendirmeyi amaçlamıştır. 4 Şubat kararlarıyla 1987 yılında serbest bırakılan faiz oranları bankaların belirlediği tavan faiz uygulamasına dönüşmüştür. Zorunlu karşılık ve dispoñibilite oranlarıyla ithalat teminat oranları yükseltilmiş, parasal genişleme daraltılmaya çalışılmıştır. Zorunlu karşılıklar %14'ten %16'ya ve dispoñibilite oranları %23'ten %27'ye çıkarılmıştır. İhracat gelirini arttırmak, ithalatı kısıtlamak ve döviz arzını yükseltmek amacıyla ihracat bedellerinin daha çabuk yurda getirilmesi için prim uygulamaları yürürlüğe konulmuştur. İhracat gelirlerinin yurda getirilme zorunluluğu %80'den %100'e çıkarılmıştır (Ekinci, 1998:18; Kazgan, 1994: 166-167). Şubat 1988'de alınan önlemler ekonomide istenilen makroekonomik istikrarı sağlayamamış, tersine, TL'den kaçış sürerken dövizin fiyatı hızla yükselmiştir. Bunun üzerine Ekim 1988'de ekonomiye bir kez daha müdahale edilmiş, TCMB dolar satarak kuru stabilize etmeye çalışmıştır. Mevduat faiz oranları yükseltilmiş ve DTH'lara uygulanan karşılık oranı artırılmıştır. Bankalara bu karşılıkları TL olarak tutma yetkisi verilmiştir (Berksoy, 1995: 615-616). Bu önlemler, uygulamaya konduğunda ekonomi şiddetli bir stagflasyon sürecine girmiştir. GSMH büyüme oranı 1987'de %9.8'den 1988'de %1.5'e gerilemiş, enflasyon oranı %38.9'dan %68.8'e yükselmiştir. Yükselen faiz oranları ve hızlanan devalüasyon ve talep daralması ekonomide durgunluğa yol açmıştır. Devalüasyon nedeniyle İthalatın azalması sonucu cari işlemler bilançosu GSMH'nin %1.8'lik oranında fazla vermiştir (**Tablo 1**).

Sonuçta 4 Şubat 1988'de de ısınan ekonomiyi soğutmak amacıyla uygulanan istikrar önlemleri, sıkı para ve maliye politikalarını içeren ortodoks politikalar ile talep genişletici gelirler politikasını hedefleyen heteredoks nitelikli politikalar olarak dizayn edilmiştir. Çünkü, IMF ve Dünya Bankası'nın yoğun desteği altında sürdürülen bu yapısal uyum sürecinin sınırlarına 1980'lerin sonlarına doğru gelinmeye başlanmıştır. Aynı araçları zorlayarak ihracatta yeni sıçramalar yapmak giderek zorlaşmıştır. İç talebin düşürülmesi ve geniş kesimlerin satın alma gücünün aşağıya çekilmesiyle sağlanmaya çalışılan birikim biçimi, işgücü ve sermaye gelirleri arasındaki görelî fiyat yapısını şiddetli bir biçimde bozmuştur. Gelir dağılımını daha fazla bozmak ekonomik olarak güçleşmiştir. Ayrıca ihracata dönük yeni sanayi kapasiteleri yaratılmadan varolan eski kapasite kullanımında zorlamalara giderek ihracat kapasitesinin daha fazla artırılması mümkün olmamıştır.

1988 yılından itibaren dış ticareti arttırıcı rekabet için gerekli yatırımları ve birikimi gerçekleştiremeyen sanayi sermayesinin varlığı, ekonomide yaşanan durgunluk, enflasyonun yükselmesi, çalışan kesimlerin başlattıkları toplumsal muhalefet ve Özal hükümetinin popüler desteğini kaybederek, yerel seçimlerden büyük yenilgiyle çıkması daraltıcı istikrar politikalarından dönüşün sinyallerini vermiştir. Nitekim toplumun geniş kesimini oluşturan kitleler, dayanma sınırının sonuna gelmiş ve daha fazla kemer sıkma

politikalarına karşı çıkmışlardır. Sendikal hareketin 1988 bahar eylemleriyle mücadeleyi sertleşirmesiyle birlikte ücret artışı gündeme gelmiştir. Bu nedenle 1980'lerin sonuna gelindiğinde artan toplumsal gerilimi yumuşatmak için yeni liberal politikaların gevşetilmesi gereği doğmuştur. Ayrıca, ihracat artışının iç talep düşüşünü telafi edemeyişi nedeniyle düşmekte olan kar oranlarındaki bu düşüşü durdurmak için yurtiçi tüketim arttırılarak talebin canlandırması gereği de ücretlerde önemli artışların yapılmasına göz yumulması sonucunu getirmiştir. Dolayısıyla dış ticaretin tıkanmaya başladığı 1988 yılından sonra basta kamu kesiminde olmak üzere ücretlerde artışlara gidilmiştir. 1989 yılından itibaren geçmiş dönem kayıplarını da telafi edecek düzeyde ücretlerde reel artışlar gerçekleşmiştir (Boratav, 1995: 167; Ekinci, 1998: 20). Tarımsal destekleme fiyatları yükseltilmiştir. Böylece, tıkanan dış pazar yerine iç pazarın genişletilmesi yoluyla sermaye birikimi sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak işçi sınıfının reel ücret artışı yönündeki taleplerinin yükselmesi, ihracat artışı için yapılan reel devalüasyonlar, gelir dağılımındaki bozulma ve kısa dönemli borçların önemli oranda artması enflasyon artışını hızlandırmıştır. İhracatın arttırılması amacıyla yapılan büyük oranlı devalüasyonlar yurt içinde maliyetleri yükselttiği için tekrar devalüasyon gerektirmiş, böylece bir enflasyon-devalüasyon sarmalına girilmiştir (Kazgan, 1994: 198).

2.2.3. Mali Sermayenin Tam Serbestleşmesi: 1989- 1993 Dönemi

Uygulanan daraltıcı politikalar nedeniyle kamu kesiminin harcamalarının kısılması için TCMB ile Hazine arasında Hazine'nin bankadan alacağı kısa vadeli avanslara sınırlama getiren bir anlaşma yapılmıştır. Merkez Bankası'ndan kredi ve avans kullanımının kısılması, devletin, para yaratmanın tek yolu olarak kalan dış varlıklara yönelmesine yol açmıştır. Böylece devlet iç ve dış borçlanmaya ağırlık vermeye başlamıştır (Yıldırım, 1999: 342). Bu arada 1989'da çıkarılan 32 sayılı kararla birlikte TL'nin konvertibilitesi kabul edilerek uluslararası sermaye hareketlerinin tam serbestisine geçilmiştir. Bununla, yapısal uyum politikalarının uygulanması sonucu yoğunlaşan yurtiçi kaynak yetersizliğinin yeni bir evrede dış kaynak girişleriyle karşılanması sağlanacaktır. Bu yeni evre mali sermayenin hem ulusal hem de uluslararası alanda serbestleştirilmesidir.

Mali serbestleşme politikalarına, gelişmiş ülkelerde büyüme ve faiz oranlarının düşme eğilimine girmesi ve uluslararası spekülative sermayenin yeni değerlendirme alanlarına duyduğu gereksinim de hız kazandırmıştır. Bu durumdaki sermayenin rahatça girip çıkabileceği ortamların yaratılması için uluslararası mali kuruluşlar, "sıcak para" olarak anılan kısa vadeli spekülative sermayeyi koruyacak yeni döviz kuru politikalarını ve düzenlemelerini içeren sermaye hareketlerinin tam serbestleştirilmesini yapısal uyum politikalarının

bir parçası olarak önermişlerdir. Diğer bir deyişle, İMF ve Dünya Bankası geleneksel devalüasyon politikalarında değişikliğe gitmişlerdir. Gelişmiş ülkeler, AGÜ'lerin mali sistemlerinin daha da serbestleştirilmesiyle uluslararası ticaret dengesizliğinin kaynağı olarak görülen döviz kuru dengesizliğinin giderileceğini savunmuşlardır. Sonuçta Türkiye'de mali sektörde sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle birlikte yabancı sermayeyi çekebilmek için daha yüksek faiz vermeye yönelik gelişmeler yaşanmıştır. Ancak mali serbestleşme ile birlikte, 1990'lı yıllarda kaynakların üretken kesimden uzaklaştığı, spekülative alanlara kaydığı ve yatırımlara yönelen kaynakların yıllar itibarıyla giderek azaldığı görülmüştür (Boratav, 1994a: 12-13). Ayrıca bu politikalar, hükümetlerin makro ekonomik politikalarla ekonomiye doğrudan müdahalesinin azaltılmasına yol açmıştır (Boratav, 1995: 169; Kazgan, 1994: 203-214).

Mali sermayenin tam serbestleşmesini sağlayan 32 sayılı kararla, hem uluslararası mali kuruluşların kredi vermek için dayattığı koşullar yerine getirilebilecek, hem de oluşacak sermaye akımı ile ülkenin yabancı kaynak ihtiyacı karşılanacaktır. Ayrıca, yabancı sermaye girişinin hızlanmasıyla birlikte ithal olanakları artacak ve bu artışla da sabit sermaye yatırımlarına hız verilerek sermaye birikimi hızlandırılacak ve 1989 yılında ücretlere yapılan zammın enflasyonist etkisi azaltılarak fiyatlar genel düzeyinin artışı engellenecektir. Yerli paranın reel olarak yüksek değerli tutulmasının bir nedeni de gümrük vergilerini sıfırlama sürecine giren Türkiye gibi ülkelerde döviz paritesinin bir koruma aracı olarak kullanılmasının engellenmesidir. Dolayısıyla uluslararası sermaye için yeni ticari pazarlar kazanılmış ve gelişmiş ülkelerinin ihracatının önü açılmış olacaktır (Oyan, 1997: 28).

Böylece 32 sayılı kararla Türkiye'ye kısa dönemli spekülative sermaye (sıcak para) girişinin koşulları oluşturulmuş ve mali sermayenin elde edebileceği faiz getirisinin gelişmiş ülke piyasalarındakinden daha yüksek belirlenmesi, kısa vadeli sermaye girişinin hızlanmasına neden olmuştur. Aslında ekonominin rekabet gücünün zayıflığı nedeniyle konvertibiliteye geçmesi sürekli bir sermaye girişi ve çıkışı riskini taşımaktadır. Bu nedenle, sermaye çıkışını önlemenin yolu, dövizin hızla değerlenmesinin engellenmesinden ve paranın TL cinsinden getirisinin (faiz haddinin) görece olarak yüksek tutulmasından geçmektedir (Boratav, 1994b: 12).

Mali serbestleşme ile ülkeye oldukça önemli boyutlarda sermaye girişi olmuş, fakat yabancı sermaye ülkeye yatırım amaçlı değil, 'faiz arbitraj'²ından yararlanarak kısa dönemde karlılığını yükseltmek amacıyla gelmiştir (Kazgan, 1994: 214). Ayrıca uluslararası kuruluşların fon yatırımları sonucu veya

² Arbitraj: Bir mali varlığın (döviz, menkul kıymet, ödünç verilebilir fon) ucuz olduğu piyasadan satın alınıp pahalı olduğu piyasada satılarak kâr sağlanmaya çalışılmasıdır.

yurtiçi kuruluşların (bankalar, firmalar, kişiler) yurtdışından borçlanarak yurtiçinde TL cinsinden kredi vermesi veya kamu borçlanma senetlerinin alınması sonucu ülkeye yüksek miktarda döviz girişi olmuş bu da TL'nin değer kaybını engelleyici unsur olmuştur. TL'nin değer kazanması doğal olarak ithalatı arttırırken ihracatı zayıflatmıştır.

Böylece, mali serbestleşme sonrasında düşük değerli TL'den yüksek değerli TL'ye geçilmiştir. Nitekim, 1989-1993 döneminde TL'nin değeri yabancı paralar karşısında nominal olarak değer kaybetmeye devam etmişse de bu kayıp enflasyon oranının altında tutulduğu için reel olarak değer kazanması sağlanmıştır. 1989-1993 arasında enflasyon ortalama yıllık % 66.4 düzeyinde olurken, TL'nin dövize karşı değer kaybı yıllık ortalama % 50.4 düzeyinde tutulmuştur (Oyan, 1998: 14). TL'nin değer kazanması ve ihracat artışının yavaşlaması hükümeti yurtiçi talebi arttıracak tedbirler almaya itmiştir. Genişlemeci bir para politikası izlenmeğe başlanmıştır. Reel faiz oranları düşürülmüş ve para arzı yıllık ortalama %10.1 oranında genişletilmiştir. Para arzındaki genişlemenin sürmesi sayesinde kâr oranları düşük sermayenin değersizleşmesi engellenmiştir.

Türkiye'de 1991-93 yıllarında büyümenin hızlanmasını uyaran temel faktör tüketim harcamalarındaki artışlar ve döviz kurunun aşırı değerlenmesi nedeniyle ara ve yatırım malları ithalatının artması olmuş ve bunu dış kaynaklı sermaye girişleri finanse etmiştir. TL'nin değerlenmesi, kısa vadeli yabancı sermaye girişine yol açmış, bu da, bir yandan kamu açıklarının dış tasarruflar yoluyla finansmanını, öte yandan da ulusal ekonominin ithalat ve tüketim hacminin genişlemesini sağlamıştır. Tüketim harcamalarının artırılmasının teşvik edilmesiyle sonuçta Türkiye ekonomisi iç talebe yönelik bir büyüme yörüngesine oturtulmuştur. Aşırı değerlenmiş kur politikasıyla birlikte ihracat teşviklerinin de kaldırılmasıyla ihracatta bir yavaşlama olmuş, tüketim talebinin hızlanmasıyla birlikte gümrük tarifelerinin de ciddi ölçüde düşürülmesi sonucu ise ithalatta hızlı artışlar yaşanmıştır. Nitekim, 1993'e gelindiğinde dış ticaret açığı 14.1 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu oran ihracatın % 80'ine eşittir. Ayrıca 1993'de cari işlemler açığı da 6.4 milyar dolara ulaşmıştır (**Tablo 1**).

Aşırı değerli kur ve AB ile gümrük indirimi anlaşması yoluyla ucuz ithalat olanaklarının sağladığı düşük fiyatlı girdiler üretim artışını teşvik ederken, tüketim ve konut kredilerindeki genişleme, ücret ve maaşlardaki reel artışlar iç talebin artmasında etkili olmuştur. Böylece, aşırı değerli kur uygulaması, petrol ve temel malların dünya fiyatlarının düşük seyretmesi, genişlemeci politikanın enflasyonist etkisini yumuşatmıştır. Buna karşılık genişlemeci politika, hisse senedi ve gayrimenkul fiyatlarındaki artışı hızlandırmış, sermaye piyasasında spekülâtif bir değer artış süreci başlanmıştır. Gayrimenkul spekülasyonunu, bankaların yanı sıra mali şirketler de kredilerle

(dövizle borçlanma) beslemişlerdir. Mali serbestleşmenin bir başka sonucu, sanayi sermayesinin mali şirketler kurmaya yönelmesi olmuştur. Sanayiciler mali arbitraja girişmiş ve Türkiye ekonomisine duyulan güvenden yararlanarak yabancı piyasalardan ucuz kaynak temin etmişlerdir. Dolayısıyla, ülkeye 1990'ların başında yüksek miktarda bir sermaye girişi yaşanmıştır. Özel sektör ve özellikle mali kesim için dışarıdan borçlanmak hem daha ucuza gelmiş hem de dışarıdan borçlanıp içeride devlete borç vermek daha yüksek bir kazanç getirmiştir. Bankacılık kesimi bu yolla açık pozisyonlarını arttırarak süreci hızlandırmıştır.

Bu dönemde ücretlerdeki reel artış bir yandan maliyetleri yükselterek ihracatı sınırlayıcı etki yaparken diğer yandan artan maliyetlerin mark-up fiyatlama yöntemiyle³ piyasalara yansıtılması enflasyonun hızlanmasına yol açmıştır. Bu nedenle 32 sayılı kararla gümrük birliğine giren Türkiye'nin, faiz, döviz kuru ve dış ticaret vergilerini etkin ve bağımsız bir biçimde kullanma yeteneğini yitirmesi, devleti ve özel sermayeyi, ücretleri daha da aşağıya çekmek dışındaki politika araçlarından yoksun bırakmıştır. Bunun üzerine ücret ve maaşlarda ortaya çıkan artışları telafi etmek için özel sektörde işten çıkarmalar, sendikasılaştırma, esnek çalışma ve istihdam (taşeronlaştırma) biçimleri yaygınlaşmıştır (Boratav, 1995:167). Nitekim Türkiye'de taşeronlaştırma uygulamasının öncelikle kamu sektöründe yaygınlaştırılması, 1980 sonrası kamu kesiminin küçültülmesi politikalarıyla da bir paralellik arz etmektedir. Bu nedenle öncelikle kamu sektöründe ve belediyelerde yoğun bir şekilde taşeronluk uygulaması başlatılmıştır. Taşeronlaştırma uygulamalarının özellikle, özelleştirilmesi amaçlanan kamu işyerlerinde uygulanması bir yandan işgücü maliyetini azaltma öte yandan da işyerini sendikasılaştırarak özelleştirmeyi kolaylaştırmak amacı taşımıştır. Ayrıca özel kesim, istihdam olanaklarının yaratılamaması ve ücretlerin yüksek olması nedeniyle üretken olmayan enformel ve kayıt dışı istihdam biçimlerini genişletmiştir (Köse ve Yeldan, 1998: 59-61). Bu da Türkiye'de toplam istihdamın % 20-25'inin enformel sektörde yoğunlaşmasına yol açmıştır (Yentürk, 1999: 171).

Bununla beraber sanayi sermayesi, ücret artışlarına rağmen 1990 yılında kâr marjlarında olağanüstü bir artış gerçekleştirmiştir. Özel sektör mark-up kâr oranlarının⁴ 1983 yılındaki % 31.6'lık düzeyinden 1990 yılında % 40.8'e çıkarmıştır. 1994 krizinde ise % 47'ye yükselmiştir. Böylece artan ücret ve maaşlar kamu kesimini krize sürüklerken, özel sektör, enflasyonu arttırma pahasına bölüşüm ilişkilerinin sermaye aleyhine dönmesini önleyebilmiştir (Boratav, 1995: 175-176; Köse ve Yeldan, 1998: 52). Ücret artışlarını kabul

³ Maliyete belirli bir kâr oranı ekleyerek satış fiyatını belirleme yöntemidir. Bu uygulama daha çok sermayenin yoğunlaştığı tekellerde düzenleme biçimlerinde görülür.

⁴ Mark-up oranı, toplam üretim değeri (çıktı) eksi aramalı ve ücret maliyetlerinin (girdi) toplam aramalı ve ücret maliyetlerine (girdi) oranı olarak hesaplanmaktadır.

edilebilir kılan ikinci mekanizma ise, devletin fiyatlama ve maliye politikalarıdır. “Bu açıdan bakıldığında, ara girdi maliyetlerinin ücret maliyetlerine oranının 1988’de 11.6 iken, 1990’da 7.8’e, 1991’de de 6.5’e düştüğü görülmektedir” (Yeldan,1994: 68). Dolayısıyla kamu kesimi dengeleri 1990’dan itibaren aşınma içine girmiştir. Bu aşınma 1990’dan 1994’e %40 oranında gerçekleşmiştir. Öte yandan, devletin cari harcamaları reel olarak %30 artmış ve kamu kesimi tasarruf-yatırım açığı, 1988’den 1994’e dört kat artmıştır (Köse ve Yeldan, 1998: 53). Kamu kesimi tasarruf-yatırım dengesizliği, devletin sermaye birikimini genişletmek amacıyla sermaye kesimine kaynak aktarma mekanizmasını kullanmasından kaynaklanmıştır. Çünkü KİT’lerin zarar ettirilişi pahasına ara girdi maliyetlerinin düşürülmesi devletin sermaye sınıfı lehine gelir aktarım mekanizmasını ihracata dayalı birikim modelinde de sürekli kullanmakta olduğunu göstermektedir. Bu nedenle KİT’lerin zarar etmesinin devletin büyüklüğüne, verimsiz kullanılmasına, aşırı istihdama sahip olmasına bağlanması ideolojik bir yanılsamadan başka bir şey değildir.

Siddeti giderek artan kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG), yüksek faiz uygulamasını zorunlu hale getirirken dış borçlanmada olduğu gibi iç borçlanmada da kısa vadeli borçlanmayı ön plana çıkararak kamu kesimini borç kısır döngüsünün içine sokmuştur. KKBG’nin GSMH’ya oranı 1988’de %4.8’den 1993’te %12.3’e yükselmiştir. İç borç stokunun GSMH’ya oranı 1989’da %18.2’den 1994’te %20.6’ya, iç borç faiz ödemeleri de %9.2’ye ulaşmıştır (Köse ve Yeldan, 1998: 53). Kamu kesiminin bu ölçüde büyümesinde devletin özel kesim sermaye birikimini gerçekleştirmek üzere para arzını genişleterek piyasaya müdahale etmesinin yanı sıra, özellikle 1992’den itibaren Güneydoğu’da yaşanan “düşük yoğunluklu savaş”ın finansman maliyetleri de etkili olmuştur. Diğer bir deyişle, hem yaşanan savaşın finansmanının vergiler artırılmadan karşılanması hem de toplumsal gerilimleri azaltmayı amaçlayan ücret ve maaş artışı ile tarımsal kesime verilen destekleme alımlarının yükselmesine izin vermek, ancak devletin iç ve dış kaynak kullanılmasıyla mümkün olmuştur (Doğan, 1998: 23-29; Ekinci, 1998: 21; Savran, 1994: 25-26). Nitekim 1990 yılı sonrasında bütçe harcamaları içinde askeri harcamalar dışında diğer harcamalarda kısıntıya gidilmesi bunun en önemli göstergesi olmaktadır. Bu nedenle 1988-1994 arasında toplam dış borçlar 41.7 milyar dolardan, %61.5 oranında artarak, 67.4 milyar dolara ulaşmıştır. İç borç artışında da devletin iç borçlanma politikası ve yüksek faizler etkili olmuştur. Faiz oranlarının yüksek olması bütçenin faiz ödemelerine ayrılan payın ve buna bağlı olarak bütçe açının yıllar itibariyle artmasına neden olmuştur. Böylece bütçe açığının büyümeye başlamasıyla birlikte bu açığın finansmanında kullanılan iç borçlanma enstrümanının maliyetinin yükselmesi kamunun sosyal harcamalarını ve yatırımlarını olumsuz etkilemiştir.

Devlet tarafından mali kesime yeni ve yüksek getirili araçların arz edilmesi bir borç yönetim politikası yaratmıştır. Bu, başta devlet tahvili ve hazine bonusu olmak üzere yüksek getirili çeşitli mali araçların alıcısı olan yabancı fonların özellikle banka ve büyük firmalar aracılığıyla ülkemize gelmesinde etkili olmuştur. 1990 yılından itibaren görülen faiz oranlarındaki gelişmeler uluslararası piyasalardaki faiz oranlarına göre önemli büyüklükler arz etmiş ve 1991, 92 ve 93 yıllarındaki yüksek yurtiçi faiz oranları, euro piyasalarından libor artı 1-2 gibi düşük faizlerle borçlanılıp, yurt içinde hazine bono ve tahvillerine yatırım yapılmasını oldukça cazip bir hale getirmiştir. Bu amaçla bütçe açıklarının finansmanında borçlanma yoluna giden devletin iç borç faiz oranlarını yüksek tutması, yurtdışından “sıcak para” olarak nitelenen döviz girişini arttırmıştır. Faiz oranlarının giderek yükselmesi ve içeriye gelen sıcak paranın reel getirisinin yüksek olması gelirin dışarıya ya da mali sermayeye rant olarak aktarılmasını hızlandırmıştır. Faiz oranlarının yüksek tutulmasıyla doların uluslararası piyasalardaki getirisi %5-7 civarında iken uluslararası mali piyasalardan döviz getirip bunu TL'ye çeviren, daha sonra da bunu hazine bonusu ve devlet tahviline yatıranlar dolar bazında %20-25 oranında getiri elde etmişlerdir (Boratav, 1994b: 18; Uzunoglu, 1994: 19). Yapılan hesaplamalara göre, kısa vadeli sermayeye 1989 yılında %45, 1990'da %25, 1992'de %12 ve 1993 yılında da %17 oranında bir arbitraj olanağı sağlanmıştır (Boratav, vd., 1995: 31-33).

Türkiye'de 1994 krizini hazırlayan etmenlerin en önemlisi, düşen kâr oranlarını engellemek için devletin sermaye birikim sürecine yaptığı müdahaleler nedeniyle giderek büyük boyutlara varan bütçe açıkları olmuştur. 1980'lerin ortalarından itibaren izlenen yeni liberal politikaların yol açtığı vergi kayıpların relatifi ve artan harcamaların finansmanı yurtiçi ve yurtdışından borçlanma ile karşılanmaya çalışılmıştır. Ülkeye gelen kısa vadeli sermaye girişinin bütçe açıklarının finansmanında kullanılması iç borçlanmayı hızlandırmış, iç borçlanmanın hızlanması faiz oranlarını daha çok yükseltmiş ve kısa vadeli sermaye girişlerini beslemiştir. Dolayısıyla ekonomideki dengesizlikleri dövizle borçlanarak düzeltmeye çalışan devlet, bir borç kısır döngüsüne girerek, bütçe açığının temel nedeninin faiz yükü haline gelmesini sağlamıştır. Böylece kamu kesiminden özel kesime faiz ödemeleri yoluyla kaynak transferi yapılmıştır. Özel kesim de, yatırım yapmak yerine yüksek reel faizler nedeniyle kamuya borç vermeye başlayınca sermaye birikiminin dinamiği olan reel yatırımlar azalmış, üretkenlikten kaynaklanmayan bir yolla özel kesim faiz gelirleri artmaya başlamıştır. Bu da gelir dağılımının bozulmasına ve yoksulluğun, işsizliğin daha da artmasına yol açmıştır. Yurtiçi faktör gelirleri dağılımında son yıllarda faiz gelirlerindeki artış dikkati çekmektedir. 1990 yılında faiz gelirlerinin payı %6.2 iken, 1994 yılında bu pay %12.6'ya yükselmiştir (Temel ve Kelleci, 1996: 14-17).

1970'li yılların sonu, yüksek enflasyon, işsizlik, ödemeler dengesi açıkları ve

düşen kâr oranları ile ifade edilirken 1994'e değin uygulanan programlar bu öğelerin hiçbirinde bir düzelme sağlayamamıştır. Kâr oranları yavaş eğilimli olarak artış göstermişse de 1989'dan sonra tekrar düşmeye başlamıştır (Altrok, 1998: 267). Kâr oranlarının düşmesi nedeniyle ekonominin üretim gücünün bu aşırı borçlanma üzerinde yükselen döviz kuru/faiz ilişkisini kaldıramayacağı ortaya çıkınca da hızla dövize kaçış başlamış, döviz kurları yükselmiş, yerli para değer kaybetmeye başlamıştır. Kısa dönemli spekülâtif sermayenin faiz oranlarına ve döviz kuruna karşı son derece duyarlı olması nedeniyle faiz oranlarında herhangi bir düşme veya yerli paranın değer kaybının yüksek olması durumunda sıcak para hemen ülkeyi terk etmektedir. Nitekim, 1994 krizinde yaşanan döviz çıkışı, bunun açık örneğini oluşturmuştur (Savran, 1994: 37).

Bu krizde, üretim ve yatırım faaliyetlerinin azalması; kâr oranlarının düşüşünün önlenememesi; piyasaların finans ağırlıklı bir yapıya bürünmesi; faiz, borsa, döviz üçgeninde kârlılık arayan ulusal ve uluslararası sermayenin devletin iç borç kısır döngüsünü uzun süre götüremeyeceği kanaatine varmış olması etkili olmuştur. Bu sebeple 1994 krizini sadece yabancı yatırımcıların portföylerini çekmeleri olarak algılamak yetersiz bir açıklama olacaktır. Çünkü Türkiye ekonomisi, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinden çok önceleri bu serbestleşmenin doğuracağı sonuçlara açık hale gelmiştir. Ve 1986 yılında yerleşiklere tanınan döviz tutma ve transfer hakkı, bir kriz anında, yabancı sermayenin yapacağı etkiye benzer sonuçları doğuracağı açıktır (Özataç vd., 1996: 36).

2.2.4. Kriz-Yapay Büyüme-İstikrarsızlık-Kriz:1994-2001Dönemi

2.2.4.1. 1994 Mali Krizi

1994 krizi iç borçlanma mekanizmasının çöküşüyle hız kazanmıştır. Bunda hükümetin 1993 yılı sonunda enflasyon-döviz kuru-faiz döngüsünü kırmaya yönelik girişimlerinin yarattığı monetizasyon (faiz oranlarını düşürmek amacıyla para arzını genişletmek için emisyon başvurusu) beklentisi ve 1993'te 4 milyar dolar faiz dışı açık verecek kadar bozulan dış denge ve hızla artan kısa vadeli borçlanma sonucunda 1994 yılında dış kredi notunun düşmesi de etkili olmuştur (Ekinci, 1998: 23). 1993 yılının sonlarında mali piyasalardaki spekülâtif hareketlerin yarattığı istikrarsızlığın artması, döviz kurundaki dalgalanmalar, giderek artan bütçe açıkları ve ithalatın artmasından dolayı yükselen dış ticaret açığı ve dış borç ödeme yükünün gittikçe ağırlaşması, gevşek para politikasını sürdürmeyi olanaksızlaştırdığından bu politikalara son verilmiş ve yeni istikrar önlemlerini gündeme alınmıştır. Hükümet ilk elde iç borç faiz oranlarını düşürmeye çalışmış, ancak iç borçlanma faizlerinin düşürülmesi ve buna ek olarak tahvil ve hazine bonolarına vergi uygulanması devleti iç piyasalardan

borçlanamaz hale getirmiş, bu da piyasadaki likidite fazlasının dövize yönelmesine (dolarizasyona) yol açmıştır. TCMB, hem aşırı genişleyen likiditeyi hem de döviz fiyatını tutmak için piyasaya müdahale etmiş, para arzının artması ve faiz oranlarının düşürülmeye çalışılması, enflasyonun hızlanması, üretim düşüşü ve faiz oranlarının artışıyla sonuçlanmıştır. Sıkı para politikasıyla birlikte toplam kredilerin artış hızı düşmüş ve faiz oranları daha da yüksek bir düzeye çıkmıştır. Sürdürülen sıkı para politikası nedeniyle, para ikamesinin artması ve kısa vadeli kredilerin geri çekilmesi sonucunda TL, birkaç ay içinde nominal olarak % 100'ün üzerinde değer kaybederken, başta bankalar olmak üzere mali kurumlarının bilanço dengelerini bozulmuş ve banka iflaslarının yaşandığı bir mali kriz ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler sonucu, uluslararası rating kuruluşlarının Türkiye'nin kredi notunu düşürmesi de mali kriz sürecini hızlandırmıştır.

Bankaların iflaslarıyla birlikte sermaye piyasasındaki durgunluk bir kısır döngü oluşturmuş, bankaların kurup kaynaklandığı finansman şirketlerinin şüpheli alacaklarının sorumluluğu ve bankaların bünyesinde olup bilançolarında görünmeyen kredi garantilerinin ve şüpheli alacaklarının boyutlarının büyük olması krizi daha da ağırlaştırmıştır. Faiz arbitrajının göstergesi olan bankaların döviz pozisyonlarının büyüklüğü döviz kuru ve faizler üzerinde baskı yapmış, faizlerin düşürülmesi piyasada dolarizasyonu hızlandırmış, bu da açık pozisyonlarının kapatılması için iktisadi ajanların dolar alımını hızlandırmasına ve sonuçta TL'nin değer kaybetmesine neden olmuştur. Bankaların açık pozisyonu 5 milyar dolara yükselmiştir. Sonuçta devlet, bankaların bilançolarını düzeltabilmeleri için kurların düşük tutulduğu dönemde TCMB aracılığıyla döviz satış işlemleri gerçekleştirerek mali sisteme kaynak aktarmış, bankaların açık pozisyonlarını kapatmaya çalışmıştır. Böylece, Merkez Bankası borçlanarak elde ettiği döviz rezervlerini TL'nin değer kaybını önlemek üzere satmaya başlamıştır. Bu da Merkez Bankası'nın rezervlerinin hızla erimesine neden olmuştur. Kasım 1993'te 7.2 milyar dolar olan rezervler, Aralık ayında 6.2 milyar dolara, Ocak ayında 5.5 milyar dolara ve Mart ayında da 3.3 milyar dolara düşmüştür (Özatay, 1995 :24-25).

Böylece öncelikle mali kesimde başlayan kriz daha sonra reel kesime sıçrayarak genişlemeye devam etmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan mali kriz bir yandan üretim ve yatırım gibi reel göstergeler üzerinde daraltıcı etkilerde bulunurken, diğer yandan da enflasyonist baskıları hızlandırmıştır. Nisan 1994'de TL'nin değer kaybetmesi, reel iç borçlanma faizlerinin ise çok yüksek düzeylere çıkması krizin ekonomik maliyetini oldukça arttırmıştır. İç borçlanmanın yeniden yapılabilmesi için 3 ay vadeli Hazine bonosuna %50'yi aşan 'süper faiz' verilmiştir. Uluslararası rezervler azalmış, büyüme oranı 1993 yılında %8.1'den 1994 yılında %6.1'e gerilemiş, 1994 yılında enflasyon %106.3 gibi yüksek bir düzeye çıkmıştır (**Tablo 1**).

Özetle, enflasyonun %60-70 düzeyinde kronikleşmesinin en önemli nedenlerinden biri olan yüksek faiz, 1989 konvertibilite yasasıyla filizlenen aşırı değerlenmiş kur politikasıyla birlesince dışarıdan Türkiye'ye spekülâtif amaçlı "sıcak para" denen kısa dönemli sermaye akışına neden olmuştur. Sıcak para tüketim kredileri yoluyla iç tüketimi ve döviz kaynakları yoluyla da ithalatı özendirerek enflasyonist sürecin hızlanmasına yol açmıştır. Türkiye'de döviz kurları artış hızını yavaşlatarak enflasyonu kontrol altına almaya çalışmış bunu yaparken de faizleri dengeli bir şekilde düşüremediğinden, bir taraftan dış ticaret açıkları artarken, diğer taraftan yabancı para cinsinden borçlanmaya gitmiş ve 1994 krizinin oluşmasını sağlamıştır. Bu anlamda 1994 krizi yeterince artık-değer üretmeyen, rekabeti arttıracak sanayi yatırımı yapmayan ve üretimi modernize edecek teknolojik gelişmeyi sağlayamayan sermaye sınıfının krizidir.

Ancak Türkiye'de 1994 yılında yaşanan krizin ulusal boyutta ortaya çıkan sorunlar yanında dış dünyadan yansıyan olumsuz koşullardan kaynaklandığı da söylenebilir. Ulusal boyutta mali piyasaların serbestleşmesi ile uluslararası sermaye hareketlerinin denetim dışına çıkması, dünya ekonomisinde mal dolaşım hacmini aşan dev boyutta sermaye hareketlerine yol açmıştır. Bu, ulusal mali piyasaları uluslararası sermaye hareketlerinin yörüngesine, döviz kurunu da mal hareketleri alanından çıkarıp sermaye hareketlerinin etki alanına sokmuştur. Böylece, ulusal ve uluslararası mali ve döviz piyasaları bütünleşerek önemli arbitraj olanakları yaratmış ve sisteme önemli bir spekülasyon boyutu katmıştır.

2.2.4.2. 5 Nisan 1994 Kararları ve İstikrar Süreci

1989 yılı mali serbestleşme uygulamalarından sonra kamu açıklarının sürekli artması, reel ücretlerin işgücü verimliliğinin üzerinde değer kazanması, kronik yüksek enflasyonla birlikte ödemeler bilançosunda görülen dengesizlikler ve cari işlemler açığının giderek artması, devleti, büyüyen borçlanma gereksinimiyle karşı karşıya bırakmıştır. Bu nedenle, 1994'te yaşanan ekonomik krize karşı alınan istikrar önlemlerin hedefi, kamu harcamalarını kısmak, iç talebi daraltmak, ücretleri baskı altına almak ve yüksek oranlı bir devalüasyon yapmak olmuştur.

İşte Nisan 1994'te ilan edilen ve "5 Nisan kararları" denilen ekonomik istikrar önlemleri, ekonomik dengesizlikleri gidermek yanında, büyük ölçüde, sermayenin yeniden yapılanmasında yeni bir evreye geçişi sağlayacak yapısal uyum politikalarını hızlandırmak amacıyla kabul edilmiştir. Bu önlemler, devletin ekonomik rolünün daraltılması, tarımsal desteğin azaltılmasını içeren tarımsal reform ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesidir. Böylece 5 Nisan kararlarıyla kısa vadede kamu açıkları azaltılacak, orta ve

uzun vadede istikrarın sürekliliği ise kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının azaltılmasıyla sağlanacaktır (Arın, 1995: 779). Bu anlamda 5 Nisan kararları yeni liberal politikalar demeti olarak, önceliğin devletin küçültülmesi stratejisine verildiği yeni bir evreye geçişi hızlandırmakta, piyasada bozulan dengelerin ve kaybolan güvenin yeniden inşasını temel almakta ve ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıda önemli dönüşümler yaratacak uygulamaları öngörmektedir.

İMF reçetelerine göre uygulamaya konulan “5 Nisan kararları” da yine klasik ortodoks istikrar programının içerdiği sıkı para politikalarına, ücretlerin baskı altına alınarak yurtiçi talebin daraltılmasına ve devalüasyona dayanmakta ve heteredoks istikrar politikalarıyla da desteklenmektedir. Bu çerçevede hükümet öncelikle %38.9 oranında bir devalüasyon yapmıştır. Merkez Bankası, TL’den kaçışı ve dolarizasyonu önlemek amacıyla para ve döviz piyasasına istikrar kazandırmak için günlük, hatta gecelik faiz uygulamalarına giderek faizi yükseltmiştir. Üç ay vadeli net %50 süper faizli Hazine bonosu satılmış, banka mevduatları tamamen sigorta kapsamına alınmış ve Hazine’nin Merkez Bankası’ndan kısa vadeli avans kullanımına sınırlamalar getirilmiştir (Boratav, 1995: 200). Böylece kısmen de olsa dövizin TL yerine ikame edilmesi önlenmiştir. Ücretlerin düşürülmesinin somut karşılığı sıfır sözleşmeler ve/veya enflasyonun altında zam uygulamaları olmuştur. Bütçe açıklarının azaltılmasına yönelik olarak kamu harcamalarının azaltılması çerçevesinde Faiz ödemeleri ve askeri harcamalar dışındaki yatırım, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi kamusal alanlarda kısımtıya gidilmesi ve kamuda çalışan işçi ve memurlara bütçe ödenekleriyle sınırlı olmak üzere artış yapılması öngörülmüştür. Kamu personeli alımı durdurulmuştur. Gelirleri arttırmaya yönelik olarak da petrol ürünleri fiyatları artırılmış, akaryakıt tüketim vergisinden bütçeye aktarılan pay %50’den %70’e çıkarılmış, KİT ürünlerine %100 zam yapılmıştır (Özatay, 1995: 32). 1994 yılında ücretler dışındaki vergi mükelleflerinden beyan ettikleri gelir matrahları üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere Net Aktif Vergisi, Ekonomik Denge Vergisi ve ek Emlak Vergisi alınmıştır.

Devletin ekonomideki rolünün daraltılması hedefi de özelleştirme uygulamalarına hız verilerek gerçekleştirilmeye çalışılmış, bu amaçla gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerin bir an önce yapılması öngörülmüştür. Kamu bankalarının özelleştirilmesi, büyük borç yükü altında olduğu için özelleştirilemeyecek olan KİT’lerin ise kapatılması amaçlanmıştır (Türkiye Taş Kömürü İşletmeleri ile ilgili tartışmalar hatırlanabilir). Sosyal güvenlik reformu kapsamında özel sağlık ve emeklilik sigortasının teşvik edilmesi, prim gün sayısı ve prim oranlarının artırılması ve emeklilik yaşının yükseltilmesi çalışmalarına hız verilmesi planlanmıştır. Tarımsal destekleme alımları politikasında yapılacak değişikliklerle doğrudan fiyat desteklemeleri kaldırılarak çiftçilere doğrudan gelir desteği sağlanması ve kayıt sisteminin

geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Uygulamaya konulan 5 Nisan kararlarıyla, kısa vadede para ve döviz piyasaları hızla istikrar kazanmış, döviz kuru kontrol altına alınmış, TL'sına güven sağlanmıştır. Yapılan yüksek oranlı devalüasyon ithalatı kısıtından dolayı cari işlemler açığı fazlaya dönmüş ve bunun sonucunda uluslararası rezervler artmıştır. Bütçe açıkları azaltılmış, KKBG düşmüştür. Kurun kontrol altına alınması, iç talebin daraltılması, enflasyon artış hızını yavaşlatmıştır. KKBG'nin GSMH'ya oranı 1993'te %12'den 1996'da %5.2'ye düşmüştür. Enflasyon oranı 1994'te %106.3'ten 1995'te %80.4'e inmiştir. Cari İşlemler açığı 1993'te 6.4 milyar dolardan 1995'te 2.6 milyar dolar fazlaya dönüşmüştür. Uluslararası rezervler 1993'de 16.5 milyar dolardan 1995'te 27.7 milyar dolara yükselmiştir (**Tablo 1**).

5 Nisan kararları, ödemeler dengesinde ortaya çıkan cari işlem açığını, bütçe açığında olduğu gibi yine sıkı para politikaları önlemleriyle aşmaya çalışmıştır. Devalüasyon yapılarak ithalatın frenlenip ihracatın artırılması ve cari işlemler açığının azaltılması yoluna gidilmiştir. Benzer politikalar 1980'lerin başında ihracatı artırmış, fakat, parasal teşviklerden reel teşviklere geçilemediği için ihracat tıkanma noktasına gelmiştir. Böylece reel kur değer kaybederken, reel ücretlerde de önemli düşüşler yaşanmıştır. İthalatın kısılması cari işlemler dengesini iyileştirmiştir. Ancak devalüasyonun ekonomiyi dışa yönelterek ihracata dönük büyümeyi gerçekleştirebilmesi için yatırım, teknolojik gelişme ve üretim gibi ekonominin reel yanının da uyarılması ve özendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle yapılan devalüasyonlar tek başına uluslararası pazarda rekabeti artıramaz ve ödemeler bilançosu dengesizliğini çözemez. Aksine, bizim gibi AGÜ'lerde enflasyonu azdırmaktan öteye gidemez. Çünkü dengesizlik parasal sorunlardan çok üretim sorunlarından kaynaklanmaktadır. Dış talebin artırılması, ancak, üretim ölçeğinin, teknolojinin, girdi maliyetleri ve öz kaynak yetersizliği gibi sorunların aşılmasıyla sağlanabilir. Sonuçta 1995 yılından itibaren tekrar dış kaynak kullanımına dayalı büyüme politikasına dönülmesiyle birlikte artan ithalat talebi dış ticaret açığına neden olmuştur. Açığın finansmanı için faiz oranları yüksek belirlenmiş ve enflasyon oranı da 1989-1993 dönemindeki düzeyinden daha yüksek bir patikaya oturmuştur (Ekinci, 1998: 23).

5 Nisan kararları, daha önceki istikrar programlarında da olduğu gibi, yine kemer sıkma politikaları aracılığıyla çalışan sınıfların satın alma gücünü azaltmayı ve enflasyonla gelir dağılımının çalışanlar aleyhine yeniden düzenlenmesini hedeflemiştir. Bu yolla bir yandan ekonomi "soğutulup" mal piyasalarına durgunluk içinde istikrar kazandırılırken, öte yandan da yüksek faiz politikasıyla iç ve dış borçlanma olanakları genişletilmiştir (Köse ve Yeldan, 1998: 57). Dolayısıyla 5 Nisan kararlarının, döviz kuru-faiz-borsa

sarmalında faaliyet gösteren spekülâtif sermayeye yönelik hiçbir fedakarlık talebi olmamıştır. Üstelik hazine bir yandan borçlanabilmek bir yandan da döviz kuru baskısını azaltabilmek amacıyla faiz oranlarını hayli yükseltmek zorunda kalmıştır. Nitekim kamu sosyal alt yapı yatırımları reel olarak % 30, ücret ve maaşlar % 22 oranında azaltılırken, faiz oranlarının yükseltilmesi nedeniyle mali kesime borç faiz ödemeleri aracılığıyla reel olarak % 24 oranında bir gelir aktarımı söz konusu olmuştur (Yeldan, 1997: 218). Böylece toplumun geniş kesimlerinden sermaye kesimine gelir aktarımı varolan gelir dağılımı eşitsizliğini daha da arttırmıştır. 1994 yılı gelir dağılımı verilerine göre nüfusun en alt gelir düzeyindeki %20'lik kesiminin milli gelirden aldığı pay, 1987 yılına göre %5.2'den %4.9'a gerilerken, en üst gelir grubundaki % 20'lik kesimin payı %49.9'dan %54.9'a yükselmiştir. Orta gelir grubunu oluşturan kesimlerin de payları azalmış, ikinci %20'lik kesimin payı %9.6'dan %8.6'ya, üçüncü ve dördüncü % 20'lik kesimlerin toplam payları da %5.5'ten %31.6'ya gerilemiştir.

Sermaye kesimine sağlanan gelir aktarım mekanizması yüzünden devletin büyük boyutlara varan borçlanma gereği ve kamunun iç borçlanma senetleri için ödediği reel faizlerin yüksekliği, borçların kısa dönemli oluşuyla da birleşince, devlet giderek tıkanma noktasına gelmiş ve iç borçlanma kontrolden çıkmıştır. Kamu borçlanmasının bütçe üzerindeki etkisi ise, faiz ödemelerine ayrılan payın giderek yükselmesi olmuştur. Bütçenin en büyük payı, kişilere ve firmalara yapılan faiz ödemelerine gitmektedir. Bu durum toplanan vergilerin önemli bir bölümünün tekrar kişilere ve firmalara aktarıldığını göstermektedir. Bütçe içindeki borç faiz yükü 1989'da %20 iken, 1994'te %33.2'ye ve 1999 yılına gelindiğinde %39'a ulaşmıştır. Ödenen toplam borç servisinin GSMH'ya oranı da 1990'da %3.5'den 1999 yılında %17'ye yükselmiştir (**Tablo 1**).

Kamu kesiminin artan borçlanma döngüsünün reel faiz oranlarını yükseltmesi, reel sermaye yatırımı yapan sanayicileri sermaye birikimini genişletmek için imalat sanayine yatırım yapmak yerine daha yüksek kazanç getiren devlet tahvili almaya yöneltmiştir. Böylece kamu borçlanma gereği kamu finansman açıklarını kapatmanın yanı sıra, özel kesimin değerlendirilmesinin aşılabilmesi işlevini de üstlenmiştir. Nitekim 1995-1999 yılları arasında 500 büyük firmanın faaliyet dışı gelirlerinin giderek yükselmesi bunun bir kanıtıdır. 500 büyük sanayi kuruluşunun faaliyet dışı gelirinin faaliyet gelirine oranı 1982-1983'te %17.5 iken, 1995 yılında %50'ye, 1998 yılında % 7.7'ye ve 1999 yılında ise iki katından fazlaya % 219'a ulaşmıştır (İSO, 2001: 45). Dolayısıyla 1994 krizinden hemen sonra ekonomide yaşanan toparlanma ve iç talepte canlanma 1994 yılından itibaren reel olarak düşürülen ücret ve maaş gelirlerinden ziyade, kriz sonrasında büyümeyi uyarayan faiz ve rant kazançlarından kaynaklanmıştır (Boratav, 1995:200). Ancak özel sektör yatırımlarının üretken alanlarda artmaması, ekonominin

sağlıklı ve hızlı bir şekilde büyümesini engellemiştir. Bu yüzden reel kaynaklardan büyümeyi gerçekleştirmeyen bir ekonomi her zaman istikrarsız bir yapı arz etmeye devam edecektir. Kamu kesimi imalat sanayine yatırım yapmaktan tümüyle çekilmiştir. Buna karşılık, özel kesim yatırımları, üretimin ve kârlılığın cazip olmaması nedeniyle imalat sanayi yerine daha çok konut ve hizmet sektörüne gitmiştir. Nitekim 1989'da konut sektörüne yapılan sabit sermaye yatırımı %21'den 1994 yılında %51.8 ve 1998 yılında ise %42'ler düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Özel kesim imalat sanayi yatırımları ise, 1980'de %27.7 iken, 1989'da %21.1, 1998'de %22.4 olmuştur. Üretken yatırımlardaki aşınma daha büyük boyutlu olarak kamu kesiminde yaşanmıştır. Buna göre, kamu kesimi sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayinin payı 1980 yılında %26.3 iken, 1989'da %4.6'ya, 1994-1997'de ortalama %3.5'e ve 1998'de %3'e gerilemiştir (DPT, 1998: 34; DTM, 2000: 22).

1997'de GSMH büyüme hızı %8.3 iken, 1998'de %3.8'e gerilemiştir. Bu gerilemede sanayi sektöründe yaşanan üretim düşüşünün, hızlanan enflasyonun, yükselen faiz oranlarının ve iç ve dış piyasada yaşanan durgunluğun payı belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler iç talepte daralmaya, spekülative yatırımlar nedeniyle atıl kapasite yaratılarak üretimde etkinliğin ortadan kalkmasına, aşırı şişen kredi mekanizmasına bağlı olarak şüpheli alacakların artmasıyla birlikte geri dönmeyen kredilerin yükselmesine, şirket iflaslarının artmasına ve işçi çıkarmalara yol açmıştır. Ekonominin reel sektöründeki durgunluk, devletin artan bütçe açıklarının yol açtığı yüksek faiz ile borçlanma gereği ve yükselen enflasyonu düşürmek amacıyla 1998 yılında vergi reformu çerçevesinde mali kesimi vergilendirme çabaları stagflasyon olgusunu arttırmış ve krizi hızlandırmıştır. Çünkü kriz dönemlerinde vergi oranlarının artırılması krizi daha da derinleştirmekte ve sermaye birikiminin doğasına ters düşmektedir. Bu durum sermaye kaçışını hızlandırmıştır. Sermaye kaçışı 1998'de 6.4 milyar dolar olmuştur. Böylece reel sektörde yaşanan durgunluk ve mali sektördeki istikrarsızlık ekonomide 1999 yılında %6.4 küçülmeye neden olmuştur.

1997 yılından beri yaşanan ekonomik durgunluk ve düşen kâr oranları sermaye kesiminin devlet üzerindeki baskılarını arttırmıştır. Kısa vadede kâr oranlarını arttıracak yapısal dönüşüm gerçekleştirilemeyeceğine göre, en önemli maliyet unsuru olan işgücünün denetim altına alınmasını amaçlayan önlemler gündeme alınmalıdır. Bu önlemlerin başında esnek çalışma ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesi gelmektedir. Dolayısıyla 1997'den beri uygulamaya konulan istikrar önlemleri sonrasında, yapısal uyum sürecinin yeni bir evresi hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Bu, sosyal politikaların yeniden yapılanmasını kolaylaştıracak sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesi evresidir. Bununla devletin kontrol ettiği sigorta fonlarının özel sektör tarafından daha düşük maliyetle kullanılması

amaçlanmıştır. Yerli ve yabancı sigorta şirketlerinin kontrol etmek istediği fonların müşteri kaynağının büyüklüğü, sosyal güvenlik kurumları özelleştirildiğinde, bu fonların sermaye birikimini hızlandırarak değerlendirilmesine çözüm olacağı beklentisine yol açmıştır.

Bu nedenle öncelikle emeklilik yaş sınırının yükseltilmesi çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Daha sonra da, hükümet programlarında yer alan şekilde Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur sistemlerinin zaman içinde tasfiye edilerek, çalışanların emeklilik işlemleri ve tasarruflarının özel sigorta şirketleri ve özel emeklilik fonları aracılığıyla yürütülmesi uygulamasına geçilecektir. Uygulamanın amacı bu yolla yerli ve yabancı sigorta şirketlerine fon piyasasını açmaktır. Devlet sosyal güvenlik ve emeklilik konusunda esas itibariyle denetleyici rolünde olacaktır. Böylece 1999 yılı sonunda devlet, IMF'nin baskısıyla, ülke koşullarına uygun olmayan bir şekilde emeklilik yaşını erkeklerde 60, kadınlarda 58'e çıkaran yasayı kabul ederek emeklilik hakkının kazanılmasını zorlaştırmıştır. Dolayısıyla sosyal güvenlikte yeniden yapılanma toplumun belirli bir kesimine getireceği yükü bu kesimlerin yoksullaşmasını daha da hızlandıracaktır (Yeldan ve Köse, 1999: 14). Sosyal güvenlikte yeniden yapılanmanın getireceği toplumsal muhalefetin bastırılması içinse 2002 yılında "işsizlik sigortası" uygulamasına geçilmesi kabul edilmiştir.

2.2.4.3. 1999-2001: Devletin Mali Krizi

Ekonomide yaşanan durgunluk, yüksek enflasyon, artan işsizlik ve gelir dağılımı bozukluğunun yarattığı "ısınma", 1999 yılına gelindiğinde "enflasyonun düşürülmesi" ve sermaye kaçışının önlenmesi amacıyla ekonomiyi canlandırıcı politikalara gereksinimi artırmıştır. Bu nedenle Aralık 1999'da IMF ile yapılan stand-by anlaşmasında talep genişletici politikalara geçileceğinin sinyali verilmiştir (Boratav, 2000: 24). Program enflasyon beklentisini kırmaya yönelik sabit döviz kuru ve para arzını dış varlıkların girişine dayandıran sıkı para politikaları ile kamu kesiminde mali dengeyi sağlamaya yönelik heteredoks nitelikli gelirler politikalarını içermektedir. İşçi ve memur maaş ve ücretleri, bazı tarımsal ürün alımları yanında kira vb. kalemlerinin resmi enflasyon değerleri ile baskı altına alınmış olması, ancak kâr ve faiz gelirlerinin bunun dışında bırakılması, programı yarı heteredoks bir niteliğe büründürmüştür. İstikrar politikalarıyla beraber yapısal dönüşümün sürdürülmesi çerçevesinde sosyal güvenlik, özelleştirme ve tarım kesimine yönelik yapısal uyum politikaları da öngörülmüş, hatta takvime bağlamıştır.

1999 yılında kabul edilen program, aslında, devletin borçlanma mekanizmasıyla gelir aktarımının sınırına gelmesine bağlı olarak,

sermayenin değerlendirme sürecinin devam ettirilebilmesi için, aşırı artan borç stokunun, sosyalizasyona gidilerek hafifletilmesi amacını taşımaktadır. Bu bağlamda program, enflasyonu düşürmenin ötesinde, kamu kesimini yeniden yapılandırarak, ekonomide kalıcı dönüşümleri amaçlamakta ve bir anlamda devletin toplumsal kesimlere olan taahhütlerini yeniden gözden geçirmesini hedeflemektedir. Bu çerçevede devlet, bir yandan tarım kesimi ve çalışan kesimle olan teşvik, destekleme ve emeklilik fonu gibi sosyal-siyasi ilişkilerini yeniden yapılandırırken, bir yandan da kamu maliyesi ve para otoritelerinin teknik işlevlerini ve sorumluluklarını sınırlayarak ulusal mali ve finans piyasalarını tamamen dış sermayenin denetimine açmaktadır (Yeldan, 2001a: 159; 2001b: 10).

Bu amaçla, ısınan ekonomiyi kısa vadede soğutan istikrar politikaları çerçevesinde Merkez Bankası 9 Aralık 1999'da enflasyon hedeflemesi öngören bir para ve kur politikası programı açıklamıştır. Böylelikle 1 dolar ve 0.77 Euro'dan oluşan döviz sepetinin 2000 yılı sonuna kadar ne kadar değerlendirileceği her gün önceden belirlenecektir. Döviz kurunun günlük açıklanması orta-uzun vadede döviz kurlarına ilişkin sistemdeki belirsizliği azaltırken, hem mal piyasalarında hem de mali piyasalarda etkinliği arttırmayı hedeflemektedir. Program süresince döviz kuru politikaları iki farklı dönemde iki farklı kur rejimi altında şekillendirilecektir. İlki 2000 Ocak-2001 Haziran dönemini kapsayan 18 aylık sürede "enflasyon hedefine yönelik kur sepeti", ikincisi ise takip eden dönemde "kademeli olarak genişleyen band" uygulamasıdır. Böylece 1 Ocak 2000'de başlamak üzere döviz kurunun belli bir oranda artışına izin verilmesiyle para arzındaki genişleme doğrudan doğruya piyasa güçlerine bırakılarak TL'ye güven kazandırılacak ve enflasyonist baskıların hafifletilmesi sağlanacaktır.

Para politikası ile MB'nın Net İç Varlıklar kaleminin sınırlandırılması, piyasanın fonlanmasının Net Dış Varlıklara bağlanması sağlanmıştır. Emisyonu⁵ olanaklı kılan parasal taban genişlemesi rezerv artışına bağlandığı için Hazine'nin ve bankaların MB'na döviz satmaları gerekmektedir. Yani, Merkez Bankası, bankacılık sistemine döviz borçlanarak veya IMF kredisi kullanarak parasal tabanı genişletemeyecektir. Merkez Bankası ancak kendisine dış yükümlülük doğurmayacak biçimde, örneğin Hazine'nin ve bankaların dış finans piyasalarından borçlanmasına, yabancı sermayenin gelmesine ve döviz girişi sağlayacak özelleştirmelere hız verilmesine bağlı olarak parasal tabanı genişletecektir.

Fakat bu politikaların da, dış borcun daha fazla artmasına, ödemeler bilançosu dengesizliklerine ve yeni bir aşırı değerlendirme krizine yol açması kaçınılmaz olmuştur. Çünkü Merkez Bankasının döviz kuru için belli bir

⁵ Emisyon: Merkez Bankasının piyasaya sürdüğü toplam kağıt para miktarını verir.

hedef belirleme politikası, kurun bu hedef doğrultusunda gitmesini sağlayacak mali ve parasal politikalarla mümkündür. Ancak mali ve parasal politikalar gevşek tutulduğundan ulusal paranın değerlendirilmesi ihracatı azaltırken ithalatı arttırdığından cari işlemler açığını yükseltmeye başlamıştır. Döviz kuru gerçekten de 1999 Aralık ayından hemen sonra hızla değerlenmeye başlamış ve Kasım 2000 itibarıyla TL'nin, kur sepeti karşısındaki değerlendirilmesi TÜFE'ye göre %11.4, Özel imalat sanayi Fiyatlarına (çekirdek enflasyon) göre de %8.5 olmuştur (Yeldan, 2001a:165). Cari işlemler açığı ise bir süre kısa vadeli sermaye hareketleri ile finanse edilmeye çalışılmış ve bunun için döviz baskısı altında tutulmuştur. Ancak bunun sürdürülebilir bir döngü olmadığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. Çünkü cari işlemler açığı arttıkça devalüasyon beklentisi artmış ve sıcak paranın kaçış riski yükselmiştir. Döviz kurunun baskılanması ihracat potansiyelini daraltırken, ithalata dayalı yapay bir canlılık ortamı yaratarak cari işlemler açığını daha da büyütüştür. Böylece cari işlemler açığı 2000 yılı sonunda 9.4 milyar dolara ulaşmıştır.

Ayrıca Merkez Bankasının kur taahhüdü, devletin düşürülemeyen borçlanma gereksinimini finanse etmek için bankacılık kesimini dışarıdan borçlanmaya yöneltmiştir. Bu da mali kesimi döviz açık pozisyonuna iterek riskli hale getirmiştir. Ortaya çıkan bu eğilimler Kasım 2000'de TL'den dövize kaçışı ve mali kesimde likidite sıkışıklığını arttırmıştır. Bu sıkışıklığı gidermek üzere Merkez Bankası'nın net iç varlık sınırlamasını bir tarafa bırakarak mali kesime likidite sağlamaya çalışması, sıcak para çıkışını hızlandırarak döviz rezervlerini eritmiştir. Buna bağlı olarak merkez bankası net iç varlıkları tekrar sınırlamaya gitmiştir. Bu da, 1994 yılındaki sermaye kaçışı sürecini tekrar gündeme getirerek bir mali krize yol açmıştır. Kasım 2000 ve Şubat 2001'de net olarak 11.5 milyar dolarlık sermaye çıkışı gerçekleşmiş ve bunun 10.3 milyar doları yabancı yatırımcılardan kaynaklanmıştır (Boratav, 2001:13).

Sonuç olarak, Kasım 2000'deki uyarı krizi ve ardından Şubat 2001'de daha derin spekülasyon saldırı altında döviz kuru çapısının ve para programının sürdürülemeyeceği anlaşılmıştır. Çünkü ekonominin reel kesiminin ihmal edildiği bir modelde reel faktörleri baskılayarak, mali faktörleri gevşek bırakmak ekonomiyi spekülasyon ataklara açık hale getirmiştir. Spekülasyon sermaye birikimi bankacılık kesiminde çok hızlı ve sağlıksız bir şişkinlik yaratmış, örneğin bankaların toplam aktiflerinin GSMH'ya oranı 1990'da %35 iken, 1995'de %41'e, 2000'de de %65'e çıkmıştır. 1990-1999 arasında bankacılık kesiminin toplam aktiflerinin reel fiyatlarla artış hızı %13.4 olurken, GSMH sadece %3.1 reel artış göstermiştir (Yeldan, 2001c: 58).

1999 Programıyla, devletin artan iç borç faizlerinin yarattığı mali baskıyı hafifletmek için dış finansmana yönelmek hedeflenmiştir. Ancak iç

borçlanmada sınıra ulaşılması ve faiz yükünün taşınamaz olduğu bir ortamda alternatifin dış borçlanmada aranması, 1999 sonunda iç borç baskısı altındaki ekonomiyi, 2000 yılı sonunda cari açıkların ve dış borçların (özellikle kısa vadeli dış borçların) hızlı artması sonucunda bir de dış borç baskısıyla karşı karşıya getirmiştir. Türkiye 2000 yılı sonunda 117.8 milyar dolar tutarında toplam dış borç yükümlülüğü altına girmiştir. Toplam borcun GSMH'ye oranı %70.4, ihracat gelirlerine oranı %420' olmuş, borç servisinin ve faiz ödemelerinin ihracat gelirine oranı %100'ü geçmiş ve kritik eşiği çoktan aştığı görülmüştür (**Tablo 1**). Aynı şekilde 1999 yılında GSMH'ye oranı %29.3 olan iç borç stokunun 2000 yılında da %29 düzeyinde kalması ve kamu kesimi borçlanma gereğinin düşürülememesi iç borç baskısının da halen devam ettiğini göstermektedir. Üstelik mali sistemin çöküşüne yol açan krizle birlikte kamu bankalarının bütçeleştirilmemiş görev zararları ve Tasarruf Sigorta Mevduat Fonuna devredilen bankaların zararlarının toplamına 2000 yılı sonu itibarıyla resmi rakamlara yansıyan iç borç stokuna eşit bir miktarın daha eklenmesiyle 2001 yılında toplam iç borç stokunun GSMH'ye oranının %41 düzeyine ulaşması devletin daha büyük yükümlülük altına girdiğini göstermektedir.

Türkiye ekonomisinin 21 Şubat 2001 krizinden sonra uygulamaya koyduğu Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı(GEGP)'nin temel amacı "kur rejiminin terk edilmesi nedeniyle ortaya çıkan güven bunalımını ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve eşanlı olarak bu duruma bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmaktır. Eski düzene dönmek artık gerçekten mümkün değildir" şeklinde ifade edilerek, devletin yeni liberal yeniden yapılanmanın yeni evresiyle uyumlu bir yasal ve kurumsal yapıya kavuşturulması yolunda adım atılıyor.

Programda başlıca istikrarsızlık alanlarını sürdürülemez bir iç borç dinamiği ve başta kamu bankaları olmak üzere mali sistemdeki sağlıksız yapının ve diğer yapısal sorunların kalıcı bir çözüme kavuşturulamaması olarak ele alan GEGP'nin temel amaç ve araçları şöyle verilmektedir: Dalgalı kur sistemi içinde enflasyonla mücadelenin kesintisiz ve kararlı bir biçimde sürdürülmesi; bankacılık sektöründe hızlı ve kapsamlı bir yeniden yapılandırma ile bankacılık kesimi ile reel sektör arasında sağlıklı ilişkinin kurulması; kamu finansman dengesinin bir daha bozulmayacak bir biçimde güçlendirilmesi; toplumsal uzlaşmaya dayalı fedakarlığın tüm kesimlerde adil bir biçimde paylaşılmasını öngören ve enflasyon hedefleriyle uyumlu bir gelirler politikasının sürdürülmesi... (Madde 27). Ancak sorun iç borcun yüksek olması değildir. Keza iç borç stokunun GSMH'ye oranının % 60 dolayında seyretmesi krizin asıl sebebi olamaz. Sorun, devletin, kâr oranlarının düşüşünü engellemek ve sermaye birikiminin koşullarını genişletmek amacıyla kaynak aktarımı gerçekleştirmesi sonucu yükselen

kamu kesimi borçlanma gereği nedeniyle enflasyonist ortamda yüksek nominal faiz oranlarıyla borçlanmak zorunda kalmasıdır. Nitekim KKBG'nin GSMH'ya oranı 1999 yılında %15.5, 2000 yılında %12 ve 2001 yılında %15.4 olmuştur (**Tablo 1**). Çünkü KKBG'nin yükselmesi devlete borç verenleri gittikçe daha yüksek prim talep etmeye yöneltir. Bu davranış nominal faizleri yükseltirken 'faiz-kur makası'nı⁶ faiz lehine açar. Böylece yüksek faizler iç borç servisini ve bütçe açığını daha da artırır. Bu da enflasyon ve enflasyonist beklentileri yükseltirken, nominal faizleri arttıran bir baskı yaratarak kısır döngü oluşturur. Bütçe gelirlerinin büyük bir bölümünün borç ödemelerine ayrıldığı bir ekonomide kamu finansman dengesini sağlıklı bir yapıya kavuşturmak, ancak konsolidasyona⁷ gitmek, para basmak veya yüksek faizlerle borçlanmakla sağlanabilir. Çünkü iç borçların çözümsüz bırakıldığı bir programda devletin mali dengeleri sağlama şansı azalmaktadır. Dolayısıyla bu kısır döngüyü kırmak için uygulamaya konulan ortodoks sıkı para ve maliye politikaları reel ekonomiyi daha çok durgunluğa ve stagfasyona sürükler. Faiz kur makasının faiz lehine açılması, enflasyonun devalüasyon oranının üstünde seyretmesine, dolayısıyla TL'nin aşırı değerlenmesine, bunun uzun dönem sürdürülmesi ise, er geç hızlı ve/veya sert devalüasyonlara ve mali krizlere yol açar.

2001 yılında enflasyonun tahmin edilenden daha yüksek çıkması faiz oranlarının düşmesini engellediğinden, devalüasyon nedeniyle döviz borçluluğunun yarattığı kayıplar daha da artmıştır. Sorunların dış kredi bulunmasıyla (25-30 milyar dolar olarak ifade edilmektedir) kısa vadede daha az zararla atlatılacağı umulmuştur. Ancak şu anda Türkiye zaten sürdürülemez hale gelen bir borç sarmalına girmiş durumdadır. Son yıllarda özel sektör borçlanma eğiliminin giderek artması ve toplam dış borcun 25 milyarlık bölümünün özel kesimin ya doğrudan ya da bankacılık sistemi ile yurtdışından kullandıkları kısa vadeli yüksek faizli dış kredilerden oluşması ve bunun orta ve uzun vadeli borçlar içindeki payının %30'u aşması dikkati çeken diğer bir gelişmedir. Bu nedenle GSMH'de %8.5'lik bir daralmanın öngörüldüğü 2001 yılında yerine getirilecek 30.2 milyar dolar tutarındaki dış borç servisi ağır bir mali baskı yaratacaktır (Sönmez, 2001: 44). Bu yüzden alınan dış kaynaklı krediler borç sorununu daha da derinleştirecek ve daha büyük krizlere zemin hazırlayacaktır. Çünkü 1980'lerden bugüne kadar uygulanan yeni liberal politikalar sermaye birikim sürecinin yarattığı çelişkileri -verimli yatırımların sürekli düşmesi, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, artık-değerin yeterince artırılamaması nedeniyle kâr oranlarının düşme eğiliminin devam etmesi- çözememiştir.

Sonuç olarak, kriz-yapay büyüme-istikrarlılık-kriz sarmalındaki sermaye

⁶ Faiz-kur makası: Faizin reel değeri ile döviz kurunun reel değeri arasındaki farktır.

⁷ Konsolidasyon: Vadesi gelen bir borcun vadesinin uzatılması işlemidir.

birikim sürecinin kendi içsel çelişkisinin yarattığı kâr oranlarının düşüşü ile istikrar ve yapısal uyum politikaları arasında güçlü bir ilişki söz konusudur. Türkiye ekonomisi için sermaye birikiminin belirleyicisi olan imalat sanayi sektöründe kâr oranlarının gelişimine bakıldığında, kâr oranlarının dip noktasının hep istikrar politikalarının sona erdiği, tepe noktasının da istikrar politikalarının başladığı tarihlere denk düştüğü gözlenmektedir. İmalat sanayindeki kâr oranı 1980 yılından 1982 yılına kadar yükselmiş, 1982-1984 döneminde düşmüş, 1985-1986 yıllarında tekrar yükselmiş ve 1987 yılında ise tekrar düşmüştür. 1988'de görülen yükselme eğilimini 1989'dan 1994'de kadar tekrar bir düşüş eğilimi takip etmiştir. 1994-1995 yıllarında yükselen kâr oranları 1997'den itibaren tekrar düşme eğilimi içine girmiştir (Altıok, 1998:266-267). Dolayısıyla, kâr oranlarının düşmesi, büyüme hızında ve ödemeler dengesindeki dalgalanmalar ve yüksek enflasyonun ardında düşük yatırım ve tasarruf oranlarının yarattığı sermaye birikimi yetersizliği yatmaktadır. Üretken kapasitenin büyüme hızı, yatırım oranlarının düşmesine bağlı olarak yavaşlayınca, talepten kaynaklanan genişleme konjonktürleri en çok iki yıl içinde kapasite sınırlarına dayanmakta, bu da enflasyonun artmasına, cari işlemler açığının yükselmesine ve büyümenin tıkanmasına yol açmaktadır. Bu da göstermektedir ki sermaye birikiminin yetersizliği, bir yandan entlasyonu, öte yandan büyüme sürecindeki istikrarsızlıkları açıklayabilecek temel bir unsur olmaktadır (Boratav, 1995: 189).

Sonuç

Türkiye kapitalizmi, sermaye birikimini genişletmek için, kaynak sıkıntısı çeken bir ekonomide ihracata dayalı birikim modeli adı altında uygulamaya koyduğu yeni liberal istikrar ve yapısal uyum politikalarıyla kaynak dağılım mekanizmasında yapısal dönüşümü gerçekleştirmeye çalışmıştır. 1980'den sonra uygulamada süreklilik kazanan ve sermaye birikiminde yapısal dönüşümü daha çok ortodoks önlemlerle gerçekleştirmeye çalışan bu politikaların fiyat ve makro ekonomik denge bakımından istikrarı sağlamaya yeterli olmadığı ortaya çıkmıştır. Çünkü 1980'lerde ekonomi dışı açılırken, uygulamaya konulan politikalar sadece kaynak dağılımıyla sınırlı kalmıştır. Uygulamaya konulan iktisat politikaları krizi önleyemeyince, istikrar, fiyat istikrarsızlığı aracılığıyla gelir dağılımı bozularak sağlanmış, çalışan kesimlerden ve tarım kesiminden sermaye kesimine kaynak aktarılarak sermaye birikimi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun sağladığı rahatlama ise geçici olmuştur.

Tablo - Türkiye de Temel Makroekonomik Göstergeler, 1980-2001

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001a
GSMH Artış Oranı	2.8	4.8	3.1	4.2	7.1	4.3	6.8	9.8	1.5	1.6	9.4	0.3	6.4	8.1	6.1	8.0	7.1	8.3	3.9	6.4	6.1	8.5
Kişi Başına GSMH	1570	1598	1412	1299	1238	1356	1487	1668	1693	1979	2715	2655	2744	3056	2161	2806	2928	3079	3224	2878	2986	2261
(%)																						
Enflasyon (TÜFE)	110.2	33.9	21.9	31.4	48.4	44.9	34.6	38.9	73.7	64.3	60.4	71.6	66.0	71.1	125.5	78.9	79.8	99.1	69.7	68.8	39.0	65.0
Enflasyon (TEFE)	107.2	35.5	26.5	29.7	49.5	41.6	27.9	36.8	64.6	62.3	48.6	59.2	61.4	62.5	149.6	64.9	84.9	91.0	54.3	62.9	32.7	80.0
Reel Ücret Endeksi	79.9	90.6	98.6	106.8	89.8	78.1	69.4	72.0	65.8	81.3	106.1	150.9	161.8	168.2	147.7	100.1	72.4	78.3	80.9	78.1		
1979=100																						
Kamu	82.9	88.1	84.2	83.2	72.2	62.3	54.9	58.4	49.7	68.6	88.5	131.2	143.4	154.3	138.6	89.7	64.9	75.8	72.8	72.5		
Özel	77.5	94.3	109.7	132.6	107.1	94.9	84.7	85.1	83.9	91.6	121.1	163.9	171.3	172.3	147.3	107.9	78.1	80.6	87.1	82.4		
Faktor Gelirleri (%)																						
Tarım	25.1	22.9	21.2	20.1	20.0	18.4	19.9	18.2	17.6	17.6	18.1	15.5	15.0	14.8	15.9	16.4	14.4	13.0	13.9	13.9	13.5	13.4
Üretim	25.1	24.9	23.6	22.6	20.4	20.4	23.4	26.8	24.3	24.6	30.2	34.6	34.4	32.8	25.4	22.2	23.9	25.8	25.5	30.7	28.7	25.4
Karlı-Faiz	47.3	42.4	52.8	55.1	57.1	58.5	55.0	53.1	56.3	56.5	49.5	47.6	48.2	50.1	57.6	61.6	60.7	57.1	57.7	55.6	57.8	61.2
Eksik İstihdam	15.8	17.4	15.6	16.1	16.1	16.3	15.8	15.2	14.4	15.0	14.6	14.8	15.4	15.3	16.6	13.0	12.0	13.0	12.9	17.4	13.6	14.8
+ İşsizlik Oranı (%)																						
Reel Faiz Oranı (%)	-77.2	-1.6	19.2	14.6	3.4	10.1	13.4	19.1	8.5	4.5	-0.9	6.7	4.1	8.7	30.1	16.2	14.0	-2.5	25.8	21.5	-1.0	-3.9
Reel Kur Endeksi	119.6	109.8	96.3	90.4	83.3	84.5	80.8	79.1	78.7	83.0	96.8	94.8	91.1	90.3	69.4	78.3	77.1	76.9	78.7	75.5	71.2	
1982 Ocak =100																						
Yurt İçi Tasarruf	16.0	18.6	15.9	16.2	16.5	18.9	21.9	23.9	27.2	22.1	22.0	21.2	20.9	21.8	23.0	22.1	19.8	21.3	21.2	21.3	18.2	15.7
GSMH (%)																						
Kamu	5.4	9.1	8.3	7.8	6.9	9.8	10.6	6.6	6.8	4.9	3.4	0.6	1.0	-2.7	-1.8	-2.4	-4.4	-2.1	-4.2	6.8	5.2	-8.9
Özel	10.6	9.5	7.6	8.4	9.6	9.1	11.3	17.3	20.4	17.2	18.6	20.6	21.9	24.5	24.8	24.5	23.4	25.4	28.1	23.4	24.6	
Brüt Sabit Yat.	21.8	19.8	19.2	20.1	19.3	20.1	22.8	24.4	26.1	22.5	22.6	23.7	23.4	26.3	24.5	24.0	24.6	25.9	23.9	23.2	22.6	18.4
GSMH (%)																						
Kamu	8.7	9.0	8.2	8.7	8.0	9.2	10.2	10.0	8.6	7.5	7.0	7.5	7.4	7.2	4.9	4.2	4.7	5.5	5.6	6.2	5.7	5.7
Özel	13.1	10.8	11.0	11.4	11.3	11.0	12.6	14.7	17.3	15.0	15.7	16.2	16.0	19.1	19.6	19.8	19.9	20.4	18.3	17.0	16.9	12.7

Bütçe Açığı/GSMH _t (%)	3.1	1.6	1.5	2.3	4.4	2.2	2.8	3.5	3.1	3.3	3.0	5.2	4.3	6.7	3.9	4.0	8.3	7.6	7.2	10.9	11.4	15.4
KKBG/GSMH (%)	8.8	4.0	3.5	4.9	5.4	3.6	3.7	6.1	4.8	5.3	7.4	10.2	10.6	12.0	7.9	5.2	8.9	7.6	9.2	15.5	12.5	15.4
Faiz Ödeme/ Kon. Bütçe Gid. ^(%)	2.9	5.0	5.5	8.1	11.6	12.7	16.3	17.8	23.7	21.7	20.8	18.5	18.2	24.0	33.2	33.7	38.0	28.3	39.5	38.2	43.8	52.1
Faiz Ödeme/GSMH (%)	0.6	0.9	0.8	1.5	2.0	1.9	2.6	3.0	3.9	3.6	3.5	3.8	3.7	5.8	7.7	7.3	10.0	8.1	12.0	13.7	16.3	27.7
İhracat (milyar \$)	2910	4703	5746	5728	7134	7958	7457	10190	11662	11625	12959	13593	14715	15345	18106	21637	23224	26261	26974	26587	27774	30.500
İthalat (milyar \$)	7909	8933	8843	9235	10757	11343	11105	14158	14335	15792	22302	21047	22871	29428	23270	35709	43607	48559	45921	40687	54502	41.000
Cari İşlemler Açığı/ GSMH (%)	4.9	2.7	1.5	3.1	2.4	1.5	1.9	0.9	-1.8	-0.9	1.7	-0.2	0.6	3.5	-2.0	1.4	1.3	1.4	1.0	0.7	4.9	1.9
Toplam Dış Borç/ GSMH (%)	22.2	21.7	25.2	31.8	35.0	38.1	42.7	46.8	45.0	38.8	32.5	33.6	34.5	37.7	49.6	43.1	45.7	47.4	50.8	56.3	58.3	71.4
Toplam İç Borç/ GSMH (%)	13.6	12.4	12.6	22.8	20.9	19.7	20.5	22.9	22.0	18.2	14.4	15.4	17.6	17.9	20.6	17.3	21.0	21.4	21.9	29.3	29.0	41.0
Para Arzı (M2)	67.0	85.6	56.0	28.7	57.3	49.5	45.0	54.1	73.3	51.8	63.6	62.9	48.1	123.2	99.4	123.0	109.7	91.8	98.5	42.5	42.5	77.6
Artış Hızı																						
Sermaye hareketleri (Milyon \$)	672	899	280	883	73	1065	2124	1891	958	780	4037	-2397	3648	8963	4194	4643	8763	8737	448	4671	9445	17035
Uluslararası Rezervler (Milyon \$)	1209	2089	3482	3279	4346	5212	6428	9283	1387	12250	15252	17761	16514	23317	24966	27138	29499	34128	34761	29.761		
İmalat San. Kap. Kul. Oran (%)	49.1	62.1	66.8	69.6	74.3	70.3	70.0	78.2	76.7	75.0	76.2	74.2	76.4	79.6	72.9	78.6	78.0	79.4	77.0	72.4	75.9	65.4

Kaynak: DIE, 1994, 1997, 2000, Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara

DIE, 2001, Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar Mayıs-Haziran 2001, Ankara

DPT, 1998, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1998), Ankara.

DPT, 2001, Temel Ekonomik Göstergeler Temmuz 2001, Ankara.

DTM, 2001, Başlıca Ekonomik Göstergeler, Ocak 2001, Ankara.

Maliye Bakanlığı, 2001, Türkiye Ekonomik Rapor 2001, Ankara

* 1980-1999 yılları için Petrol İş, (2000), s.502-503

** 1980-1995 yılları için Özmucur, (1996), s.66, 1996-1998 yılları Türk İş, (1999), s.234

a- Eylül itibarıyla Geçici.

Not: GSMH verileri Yarı Serisi

İhracata dayalı birikim modeli, sermaye birikiminde işgücü verimliliğini ve rekabeti arttıracak teknolojik yatırımlar için ek dış kaynak girişini hızlandırmayı, dış ticareti ve mali sermayeyi tamamen serbestleştirerek sağlamaya çalışmıştır. Bu önlemler TL'nin değer kaybetmesi üzerine kurulmuştur. Ancak ticaretin serbestleştirilmesi, yaratılan artık-değerin daha büyük bir kısmının dışarıya transferini gerçekleştirirken, mali sermayenin tam serbestleşmesi de TL'den kaçışa ve dolarizasyona yol açmıştır. Bunun önlenmesi için TL'ye sürekli yüksek reel faiz uygulanmıştır. Uygulanan yüksek faiz oranları, kısa dönemli sermaye akımlarını ülke içine çekmiş, "sıcak para" olarak adlandırılan bu sermaye girişi, döviz kuru aşırı değerlenmesi nedeniyle ihracatı olumsuz etkilerken ithalatı körükleyerek cari işlemler açığının yükselmesine neden olmuştur. Bu koşullarda sağlanan ekonomik büyüme ise dışa bağımlı ve yapay bir nitelik gösterdiğinden, reel faiz ile döviz kuru arasındaki dengenin bozulmasına yol açmıştır. Diğer bir deyişle mali serbestleşme reel ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü reel ekonomiyi dışa bağımlı kılmış, reel üretim sektörleriyle mali sektörü birbirlerinden giderek uzaklaştırarak spekülatif sermaye hareketlerine alan açmış, reel üretimi dışlamış ve gelir dağılımını bozmuştur.

Sermaye birikimini genişletmek için uygulanan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programlarıyla amaçlanan, kamu harcamalarının ve özellikle kamu yatırımlarının azaltılmasıyla devletin ekonomideki payının ve işlevinin küçültülmesidir. Bunun için sermaye kesiminin vergi yükü hafifletilmiştir. Özel sektör yatırımlarının desteklenmesi ve sermayenin değerlenmesi için mali sermayenin genişletilmesine gidilmiştir. Böylece geriletelen kamu yatırımlarının yerine özel kesim yatırımlarının geçmesi öngörülmüştür. Ancak, kamu kesiminin, imalat sanayi, madencilik ve tarım gibi üretken kesimlerden çekilmesine karşın bu alanlardaki özel kesim yatırımlarında bir artış olmazken, konut yatırımları özel kesim yatırımları içinde birinci sırayı korumayı sürdürmüştür. Böylece, devletin sanayi yatırımlarından çekildiği özel sektörün de bu alanda yatırım yapmayarak kaynaklarını devlete borç verdiği bir "sanayisizleşme" süreci başlamıştır. Bu süreçte devletin borçlanma faizleri genel faiz düzeyini belirler duruma gelmiş, yükselen faiz oranları nedeniyle artan kredi maliyetleri özel kesim yatırımlarını olumsuz etkileyerek "sanayisizleşme" sürecini pekiştirmiştir. Dolayısıyla 1980'den itibaren Türkiye ekonomisi dünya pazarlarındaki rekabet gücünü, verimliliği ön plana alan bir sanayi yapısıyla değil, döviz kurları ve düşük ücretlerle artırmaya çalışmıştır. Bu politikaların uygulanmasında güçlükler ortaya çıkınca cari işlemler dengesi açık vermeye ve dış borçlar artmaya başlamış; sermaye birikimi ve ulusal tasarruf oranı düşmüş, özellikle kısa dönemli sermaye hareketleri biçiminde gerçekleşen dış tasarruflar, ulusal tasarrufları ikame etmiş, büyüme giderek tüketime ve dış açığa bağlanmıştır. Böylece ekonominin uzun dönemli büyüme potansiyeli yavaşlamıştır. Sermaye

birikimini hızlandıracak üretken yatırımlar ve sektörel öncelikler gözardı edilmiş, spekülâtif unsurların giderek daha da önem kazandığı mali bir yapı ve aşırı şişen mali faaliyetler ortaya çıkmıştır. Para ve sermaye piyasalarındaki bu aşırı genişleme spekülâtif alanlara yapılan yatırımların üretim alanına yapılan yatırımlardan daha kârlı hale gelmesine yol açmış ve sermayeyi üretimden çekmiştir.

Türkiye'nin sermayenin kârlılığını arttıracak rekabet gücü ve borç ödeme kapasitesi, nihai olarak büyüyen reel ekonomiye (mal ve hizmet üretimi) bağlı olduğu için, reel üretimi engelleyen bir mali sermaye serbestleşmesinin de sınırı vardır. Çünkü sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle ülkeye giren kısa vadeli sermaye girişleri, kamu açıklarının finansmanında borçlanma eğilimini arttırmıştır. Gerçi devletin bütçe açıklarını iç ve dış borçla finanse etmesi, sermaye kesimin, reel sektörde yaşanan kâr oranları krizinin etkisini tüm ekonomiye yaygınlaştırarak yumuşatmasını sağlamıştır. Ne var ki, borçlanmanın kendi kendini besleyen bir süreç olması, kamu ekonomisini borçlanma, faiz ödemeleri, büyüyen bütçe açıkları, daha fazla borçlanma, daha büyük miktarlarda faiz ödemeleri ve daha büyük bütçe açıkları kısır döngüsü içine sokmuştur. Böylece devletin borçlanma eğiliminin faiz oranlarını giderek daha çok yükseltmesi, kısa sürede kamu dengelerini bozarak ekonomik istikrarsızlıkları şiddetlendirmiş ve devletin mali krizine yol açmıştır. İşte 1999 yılının sonunda böylesi bir sınırın eşğine gelinmiştir. Bu nedenle 1999 yılında daha çok kamu dengelerinin sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasını amaçlayan bir program kabul edilmiştir.

Ancak 1999 yılında uygulamaya konulan yapısal dönüşüm politikalarının gerçekleştirilmesinin önündeki toplumsal gerilimler yumuşatılmadığından dolayı üretim sürecinde yaşanan kârlılık probleminin devam etmesi nedeniyle, gevşetilen istikrar ve yapısal uyum programı 2001 yılında daha büyük bir krizle beraber uygulanmaya çalışılmaktadır. Çünkü 1999 ve 2001'de uygulamaya konulan istikrar ve yapısal uyum politikalarıyla işgücünün örgütlülüğünün zayıflatılması, ücretlerin reel olarak düşürülmesi, sosyal harcamaların kısıtlanması ve işgücünün baskı altına alınması çabaları, hep toplumsal çatışmayı en aza indirgeyerek sınıfsal güç ilişkisini sermaye sınıfı lehine yeniden düzenleyecek ideolojik ve politik dönüşümleri hızlandırarak sermaye birikimini genişletmek içindir. Bu nedenle yapısal dönüşümü gerçekleştirecek istikrar ve yapısal uyum politikalarının bundan sonraki aşamasında sosyal güvenlik sistemi reformları, sosyal politikalarda yeni düzenlemeler ve sermayenin rekabet gücünü arttırmak için işgücü sürecini daha fazla denetim altına alan işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi uygulamaları söz konusu olacaktır. İçinde yaşadığımız şu 2000'li yıllarda üst üste "enflasyonu düşürme" ve "güçlü ekonomiye geçiş programları" olarak anılan yeni stand-by ve istikrar programları uygulamasına girişilmiş olması bunun güçlü bir göstergesini oluşturmaktadır.

Sonuç olarak 1980'den günümüze kadar ki ekonomik göstergeler hem 24 Ocak 1980 hem de 5 Nisan 1994 istikrar ve yapısal uyum programlarının, yeni liberal stratejiler eşliğinde Türkiye kapitalizminin çelişkilerini gideremediğini ortaya koymuştur. Çünkü incelenen dönemde Türkiye'de sermaye birikiminin krizi daha çok dolaşım sürecini düzenleyen parasalcı istikrar ve yapısal uyum politikaları ile engellenmeye çalışılmıştır. Ancak sermaye birikimi krizini önleyen etmenler üzerinde dolaşım sürecini düzenleyen talep yönlü politikalar değil, üretim sürecini düzenleyen arz yönlü politikalar belirleyici olmaktadır. Nitekim 1980 yılından beri uygulamaya konulan yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programlarıyla devlet, sermaye kesimi için üretim sürecini düzenleyecek, verimliliği arttıracak ve kâr oranlarının düşmesini engelleyecek rekabeti arttırıcı teknolojik yatırımlar için gerekli sermaye birikimini gerçekleştirmek amacıyla üretimin ve dış ticaretin serbestleştirilmesi, mali sermayenin ve uluslararası sermayenin tam serbestleştirilmesi, sosyal politikaların kısıtlanması gibi uygulamaları ile sermaye birikimi çevriminin dolaşım (talep) sürecini düzenlemiş ve yaratılan artık-değerin sermaye sınıfı lehine yeniden dağılımını düzenleyen politikaları yürürlüğe koyarak bütün maliyetlerin çalışan kesimlerce yüklenilmesini sağlamıştır.

Kaynaklar

- Akat, A. S. (1992) "Kronik Enflasyonla Mücadele: Sorunlar, Çözümler, Tereddütler", *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 2, 5-25.
- Aktan, C. (1992) "GATT ve AT Mevzuatı Karşısında Türkiye'nin İhracatı Teşvik Politikası, Geçmiş ve Geleceği" 3. İzmir İktisat Kongresi. Dış Ekonomik İlişkiler. Cilt 6, Ankara, DPT yayını. s.9-27.
- Akyüz, Y. (1990) "Financial System and Policies in Turkey in the 1980s", Arıcanlı, T. ve Rodrik, D. (der.) *The Political of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability* içinde, London: Macmillan. 98-131.
- Altıok, M. (1992) *Kriz Teorileri ve Türkiye'de Sermaye Birikimi*, Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. SBE.
- Altıok, M. (1998) "1980 Sonrası Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Kriz", ODTÜ Gelişme Dergisi, 25(2), 245-274.
- Altıok, M. (2000) *Az gelişmiş Ülkelerde 1980 Sonrasında Ekonomik Kriz. İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Latin Amerika ve Türkiye Deneyimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE.
- Arın, T. (1986) "Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Az gelişmiş Kapitalizm ve Türkiye", *11 Tez Kitap Dizisi*, 3, 86-125.
- Arın, T. (1995) "Türkiye'de Plansızlık ve Politika Alternatifsizliğine Mahkumiyet", *Petrol İş Yıllığı 1993-1994*, 36, 779-791.
- Artun T. (1987) "Türk Mali Sistemi 1980-84. Değişim ve Maliyeti", Kuruç, B. (der.) *Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler: Türkiye Ekonomisi 1980-1985* içinde, 3.Basım. İstanbul: Bilgi 35-71.
- Balassa, B. (1979) "Türkiye'nin Büyüme Politikaları ve Döviz Kuru", *Türk Ekonomisinin Dış Açılmasında Kambiyo Politikası* içinde. Ankara: MEBAN Yayını.
- Baysan, T. ve Blitzler, C. (1990) "Turkey's Trade Liberalization in The 1980's and Prospects For it's Sustainability". Arıcanlı, T. ve Rodrik, D.(der.), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability* içinde, London: Macmillan, 9-35.
- Berksoy, T. (1982) "Türkiye'de İstikrar Arayışları ve IMF", Erdost, C. (der.) *IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye* içinde. İstanbul:Savaş, 147-174
- Berksoy, T. (1987) "1980'lerde Dış Ekonomik İlişkiler", Kuruç, B. (der.) *Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler: Türkiye Ekonomisi 1980-1985* içinde. 3.Basım. İstanbul: Bilgi, 133-157.
- Berksoy, T. (1995) "Türkiye Ekonomisinde Değişim ve Kriz: 24 Ocak 1980'den 5 Nisan 1994'e". *Petrol İş Yıllığı 1993-94*.36. 596-622.
- Binay, Ş. ve Kunter, K. (1999) "Türkiye'de Mali Liberalleşmede Merkez Bankası'nın Rolü, 1980-1997", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*. 154. 24-48.
- Boratav, K. (1987) "İthal İkamesi ve Gelir Dağılımı", Boratav, K. vd. (der.), *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde. 2. Basım. Ankara: Kaynak. 111-157.
- Boratav, K. (1990) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*. 3. Basım. İstanbul: Gerçek.
- Boratav, K. (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.
- Boratav, K. (1994a) "Devleti Küçültme Süreci Avanta Mekanizmasına Dönüştü", *İktisat Dergisi*, 345, 1994, 10-13.
- Boratav, K. (1994b) "Türkiye Büyük Bir Borsaya Dönüştü", *İktisat Dergisi*, 343, 12-18.

- Boratav, K. (1995) "İktisat Tarihi (1981-1994)", Akşin, S. (der.) *Türkiye Tarihi – 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995* içinde. İstanbul: Cem. 161-213.
- Boratav, K., Türel, O. ve Yeldan, E. (1995) "The Turkish Economy in 1981-1992: A Balance Sheet, Problems and Prospects". *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 22(1),1-36.
- Boratav, K. (2000) "Dış Borca Yöneliş Bir Tuzak". *TOBB Ekonomik Forum Dergisi*, 2, 24-25.
- Boratav, K. (2001) "2000/2001 Krizinde Sermaye Hareketleri" *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 186, 7-17.
- Desai, M. (1972) *Marksist İktisat Teorisi*, çev.N. Satlıgan, İstanbul: Birikim.
- DİE (1994) *Türkiye İstatistik Yıllığı 1994*, Ankara.
- DİE (1997) *Türkiye İstatistik Yıllığı 1997*, Ankara.
- DİE (2000) *Türkiye İstatistik Yıllığı 2000*, Ankara.
- DİE (2001), *Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar*, Mayıs-Haziran, Ankara.
- Doğan, T. (1998) *Savaş Ekonomisi*. İstanbul: Avesta.
- DPT (1998), *Temel Ekonomik ve Sosyal Göstergeler. 1950-1998*, Ankara.
- DPT (2001), *Temel Ekonomik Göstergeler*. Temmuz, Ankara.
- DTM (2001), *Başlıca Ekonomik Göstergeler*, Ocak . Ankara.
- Ekinci, N.K. (1998) "Türkiye'de 1980 Sonrası Kriz Dinamikleri ve İntibak Mekanizmaları", *Toplum ve Bilim*, 77, 7-28.
- Ekzen, N. (1984) "1980 Stabilizasyon Paketinin 1958, 1970 ve 1978-79 Paketleri ile Karşılaştırmalı Analizi". Tekeli, İ. vd. (der.). *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım* içinde. Ankara:Yurt, 165-187.
- Foroutan, F. (1991) "Turkey: Structural Transformation and The Threat The Sustainability". THOMAS, V., vd., (der.), *Restructuring Economies in Distress: Reform and World Bank*, içinde. Washington D.C. :Oxford University Press. 440-462.
- Gouverneur, J. (1997) *Kapitalist Ekonominin Temelleri: Çağdaş Kapitalizmin Marksist Ekonomik Tahliline Giriş*, çev. F. Başkaya, Ankara: İmge Yayınları
- Gülalp, H. (1987) *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. 2. Basım, Ankara: Yurt.
- İSO (2001) Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu. Özel sayı, Ağustos 1998, Sayı 425.
- Kazgan, G. (1985) *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*. 1 Baskı, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kazgan, G. (1994) *Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiye'nin Yeri*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kazgan, G. (1999), *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul. Altın Kitaplar.
- Kepenek, Y., Yentürk, N. (1994) *Türkiye Ekonomisi*. 6 Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keyder, Ç. (1987) "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri" K. Boratav vd., (der.), *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde. 2. Basım, Ankara: Kaynak, 13-36.
- Kızılyalı, H. (1988) "Dış Ekonomik İlişkilerde Yapı Değişikliği", *İktisat Dergisi*, 282-283, s.118-121.
- Köse, A.H. ve Yeldan, E. (1998) "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997", *Toplum ve Bilim*, 77, 45-68.
- Marx, K. (1978) *Kapital C.III*, 1.Basım, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Maliye Bakanlığı (1999), *Yıllık Ekonomik Rapor 1999*, Ankara.

Maliye Bakanlığı (2000), *Yıllık Ekonomik Rapor 2000*, Ankara.

Maliye Bakanlığı(2001), *Yıllık Ekonomik Rapor 2001*, Ankara.

Nicholas, P. (1988) "The World Bank Lending For Adjustment: An Interim Report", *The World Bank Discussion Papers*, No: 34, Washington.

Önder, İ., Türel, O., Ekinci, N. ve Somel, C. (1993) *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Oyan, O. ve Aydın, A.R. (1991) *Türkiye'de Maliye ve Fon Politikaları*, Ankara: Adım.

Oyan, O. (1997) "Neo-liberal Politikaların Gelişimi", *Türk İş 1997 Yıllığı* C.1, Ankara: Türk İş Yayınları, 25-31.

OYAN, O. (1998) *Türkiye Ekonomisi: Nereden Nereye?*, Ankara:İmaj Yayıncılık.

Özatat, F. (1995) "1994 Krizinden Alınacak Dersler: Kamu İç Borç Yönetiminde Yapılan Yanlışlıklar ve Güven Bunalımı", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 109, 8-33.

Özatat, F., Öztürk, E., Sak, G. (1996) *1980 Sonrasında Kaynakların Kamu ve Özel Sektör Arasında Paylaşımı ve Sonuçları*, İstanbul: TÜSİAD Yayınları,

Özmutur, S. (1996) *Türkiye'de Gelir Dağılımı Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Pamuk, Ş. (1987) "24 Ocak Sonrasında İktisat Politikaları Sınıflar ve Gelir Dağılımı", K. Boratav vd.. (der.) *Kriz Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* içinde, 2. Basım, Ankara: Kaynak Yayınları, 13-36.

PETROL İŞ. (2000), *Petrol İş Yıllığı 1997-1999*, İstanbul.

Rodrik, D. (1994) "1980 Ekonomi Programı: Yarım Kalan Senfoni", *Görüş Dergisi*, 13, 1994, s.68-72.

Rosier, B. (1991) *İktisadi Kriz Kuramları*, Cep üniversitesi, çev. N.Yentürk, İstanbul, İletişim.

Savran, S. (1994) "Türkiye Kapitalizminin Krizi", *Sınıf Bilinci*, 15, 18-51.

Sönmez, S. (1998) *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, Ankara: İmge.

Sönmez, S. (2001), "Türkiye Ekonomisindeki Sabit 'Çapa': Dış Borçlanma", *Özgür Üniversite Forumu*, 14, 30.46.

SPK (1991) *Yıllık Rapor 1991*, Ankara.

Temel, A. ve Kelleci, M.A. (1996) "Türkiye'de Milli Gelirin Fonksiyonel Dağılımı (1980-1995)", *TOBB Aylık Ekonomik Forum Dergisi*, 10, 14-17.

Uygur, E. (1993) "Enflasyonun Aktörleri, Faktörleri ve Anti Enflasyonist Politikalar", *İktisat İşletme ve Maliye Dergisi*, 91, 6-38.

Uzunoğlu, S. (1994) "Para Piyasasındaki Yangın Reel Kesime Sıçradı", *İktisat Dergisi*, 347, s.19-20.

Voyvoda, E. ve Yeldan, E. (1999) "Türk İmalat Sanayiinde İşgücü Üretkenliği ve Ücretlerin Gelişimi" *Türk İş Yıllığı'99*, Türk İş Yayınları, 195-219.

Wolff, P. (1987) *Stabilization Policy and Structural Adjustment in Turkey: 1980-1985*, Berlin: German Development Institute.

WORLD BANK (1987), *Adjustment Lending: An Evaluation of Ten Years Experience, Policy Research Series I*, Washington D.C.

- Yağcı, F., Kamin, S., Rosenbaum, V. (1985) *Structural Adjustment Lending, An Evaluation of Program Design*, World Bank Staff Working Papers, No: 735, Washington.
- Yeldan, E. (1992) "Türk Yapısal Uyum Sürecinde İktisadi Artığın Yaratılması ve Kaynak Aktarımı", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 78, 32-44.
- Yeldan, E. (1994a) *Türk Ekonomisinde Krizin Oluşumu. 1990-1993 'Bir Genel Denge Analizi'*. Ankara: T. Harb İş Sendikası Yayınları.
- Yeldan, E. (1994b) "Kamu Finansman Krizinin Ardındaki Etkenlerin Bölüşüm Göstergeleri Açısından İrdelenmesi", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 100, 56-73.
- Yeldan, E. (1995a) "Surplus Creation and Extraction under Structural Adjustment: Turkey, 1980-1992", *Review of Radical Political Economics*, 27(2), 38-72.
- Yeldan, E. (1995b) "1994 Krizinin Yapısal Kaynakları", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, XIX(185), s.42-47.
- Yeldan, E. (1997), "Türkiye'de Finansal Serbestleşme Deneyimi", *Petrol-İş Yıllığı 1995-96*, İstanbul: Petrol İş Yayını, No.36, s.203-218.
- Yeldan, E. Ve Köse, A.H. (1999), "Türk Sosyal Güvenlik Sistemini Yapısal Sorunları Üzerine Gözlemler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, XXIII(217), 87-96.
- Yeldan, E. (2001a) "Birinci Yılında 2000-Enflasyonu Düşürme Programının Değerlendirilmesi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, XXV(226), 57-174.
- Yeldan, E. (2001b) "Krizin Yapısal Dayanakları", *Birikim*, 144, 8-13.
- Yeldan, E. (2001c) "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler", *Özgür Üniversite Forumu*, 14, 55-63.
- Yentürk, N. (1992) "1980 Sonrası Türkiye Ekonomisinde İhracatın Yapısal Değişimi", 3. İzmir İktisat Kongresi. Dış Ekonomik İlişkiler. Cilt 6. Ankara, DPT Yayını, s.101-115.
- Yentürk, N. (1997) "Finansal Serbestlik ve Makroekonomik Dengeler Üzerindeki Etkileri", *Ekonomik Yaklaşım*, 27, 131-156.
- Yentürk, N. (1999) "Türk İmalat Sanayinde Ücretler, İstihdam ve Birikim", *Türk- İş Yıllığı '99*, Ankara: Türk-İş Yayınları, s.167-194.
- Yıldırım, E. (1999), "Türkiye'de İktisadi Dalgalanmalar ve İktisat Politikaları", *Türk-İş Yıllığı '99*, Ankara: Türk-İş Yayınları, s.314-362.